

Regionen - historiske perspektiver,
aktuelle utfordringer

Bjørg Seland (red.)

Regionen – historiske perspektiver, aktuelle utfordringer

Agderseminaret 2008

© Bjørg Seland
Høyskoleforlaget 2009

ISBN 978-82-7634-836-1

Det må ikke kopieres fra denne boka i strid med åndsverkloven eller i strid med avtaler om kopiering inngått med Kopinor, interesseorgan for rettighetshavere til åndsverk.

Boka er utgitt med støtte fra Universitetet i Agder.

Printed in Norway 2009

Omslag: Kristin Berg Johnsen
Formgivning og sats: Laboremus Prepress AS
Trykking og innbinding: AiT AS, Oslo

Utgitt av:
Høyskoleforlaget AS – Norwegian Academic Press
Gimlemoen 19
4630 Kristiansand
Norway

Telefon: (+47) 38 10 50 00
Telefaks: (+47) 38 10 50 01
E-post: post@hoyskoleforlaget.no
HOYSKOLEFORLAGET.NO

Forord

Gjennom *Agderseminaret* videreføres en lang tradisjon for årlige samlinger om regionalhistoriske emner. Fra 2007 har rådet for det historiefaglige *Forskernettverk Agder* stått bak disse arrangementene. Nettverket omfatter samtlige av landsdelens institusjoner med faghistorikere i staben, samt Historisk forening Agder (HIFO-Agder). Rådet består av representanter for Universitetet i Agder (UiA), Vest-Agder-museet (VAM), Statsarkivet i Kristiansand (SAK) og Aust-Agder kulturhistoriske senter (AAks). Seminaret skal holde høy faglig standard, samtidig som det blir lagt til rette for å nå et allment historieinteressert publikum.

Agderseminaret 2008 var viet regionsproblematikk under tittelen *Regionen – historiske perspektiver, aktuelle utfordringer*. Seminaret, som var lagt til Universitetet i Agder 10. og 11. oktober 2008, bød på en rekke interessante foredrag ved historikere og samfunnsvitere som belyste spørsmål knyttet til region, regionsbygging og regionalisme. Undertegnede var faglig ansvarlig for seminaret og står som hovedredaktør for denne publikasjonen, der et flertall av foredragene nå presenteres i form av artikler. Øvrige medlemmer av rådet for Forskernettverk Agder har fungert som redaksjonskomite: Berit Eide Johnsen (UiA), Jan Henrik Munksgaard (VAM), Kjell Bråstad (SAK), Anne Tone Aanby (AAks) og Kjell Olav Masdalen (AAks).

Kristiansand, april 2009

Björg Seland

Innhold

	Innledning	11
Del 1	UTVIKLINGEN AV MODERNE REGIONER	15
<i>Kapittel 1</i>	Europeisk integrasjon og regional endring	17
	<i>Jan Erik Grindheim</i>	
	Innledning	17
	Stat, region, union	18
	Regionalisering som politisk begrep	20
	Nasjonalstatlig regionalisering i komparativt perspektiv	21
	Regionens rolle i det nye Europa	26
	Europarådet og sammenslutningen av europeiske regioner	28
	Regionenes rolle i det nye Europa	29
	Konklusjon	32
	Litteratur	32
<i>Kapittel 2</i>	Nord-Norge: skapingen av Norges første moderne region ...	35
	<i>Einar Niemi</i>	
	Innledning	35
	Regioner: de historiske linjer	36
	Typologi og teori	37
	Oppfinnelsen av Nord-Norge	39
	Byggingen av Nord-Norge	42
	Nord-Norge i forvitring?	44
	Region i regionen, periferi i periferien	46
	«en Rangens Væsensforskjell»	48
	Konklusjon	50
	Litteratur	51

Del 2	AGDER I HISTORISK LYS	55
<i>Kapittel 3</i>	Regionsbygging i sør	57
	<i>Dag Hundstad</i>	
	Innledning	57
	Regionsbegrepet	58
	Regionalisme	60
	Regionsbygging	61
	Forskningsstatus	63
	Regionens røtter	64
	Agder versus Sørlandet	65
	Sørlandet og «det egentlige Norge»	67
	Nasjonsbygging og regionsbygging	69
	Vilhelm Krag	71
	«... her er ingen Virksomhed eller Beskjæftigelse»	72
	Krag og museumsdebatten	74
	«Dåpstalen»	77
	Utviklingen av Sørlandsdiskursen	78
	Introduksjonen av «Sørlandet»: 1902–1913	78
	1) Oppdagelsen av Sørlandet: 1913–ca. 1930	78
	2) Sol, sommer, Sørland: ca. 1930–ca. 1990	80
	3) Mot et nytt Sørland? Fra ca. 1990	83
	Konklusjon	85
	Litteratur	86
<i>Kapittel 4</i>	Agder - del av en Skagerrak-Kattegat-region?	91
	<i>Kjell J. Bråstad</i>	
	Innledning	91
	Natur- og næringsforhold	93
	Befolkningens kontakt i området	95
	Migrasjon	97
	Kulturimpulser	99
	Folks oppfatninger av hverandre	100
	Konklusjon	103
	Litteratur	103

<i>Kapittel 5</i>	Agder - region og grenseland i et maktpolitisk og administrasjonshistorisk perspektiv	105
	<i>Kjell-Olav Masdalen</i>	
	Innledning	105
	Kildegrunnlag og metodisk tilnærming	105
	Historikernes ståsted og historikerne som redskap	107
	Agder - betydning, kilder, navn og geografi	109
	Det maktpolitiske perspektivet	111
	Agder i en nordisk kontekst	111
	Ei «nasjonal» makt- og interessegrense gjennom Agder ...	112
	Maktområder og stormannsseter	115
	Reformasjon og enevelde	118
	Det administrasjonshistoriske perspektivet	119
	Folkeland og fylke	119
	Lovområde, lagting/lagdømme og leidang	120
	Fehirdsle, syssel og len/amt	122
	Bispedømme/stift	123
	Region i et nordisk grenseland	123
	Konklusjon	125
	Litteratur	125
Del 3	AGDER SOM REGION?	127
<i>Kapittel 6</i>	Næringsutvikling og regionbygging. utfordringer for Agder	129
	<i>Arne Isaksen og James Karlsen</i>	
	Innledning	129
	«Det tredje Italia»: Eksempel på at næringsutvikling og regionbygging kan høre sammen	130
	Rammeverk for å studere næringsutvikling og regionbygging på Agder	133
	Næringsutvikling og klynger i Agder	134
	Omfang av lokalt samarbeid	137
	Produksjonssystem	138
	Innovasjonssystem	139
	Arbeidskraft	142
	Konklusjon	143
	Litteratur	145

<i>Kapittel 7</i>	Agder som region - politiske utfordringer	147
	<i>Jon P. Knudsen</i>	
	Innledning	147
	Hva gikk galt med regionreformen?	147
	Regionalisme og selvstyrebevegelser	150
	Økonomiske og funksjonelle drivkrefter for regionbygging	150
	Regionale planprosesser	153
	Konklusjon	154
	Litteratur	155
	Bidragstere	157

Innledning

I hverdagspråket og i allmenn samfunnsdebatt har vi en tendens til å se regioner som gitte størrelser, og vi framhever gjerne ulike regioners særpreg. Først i seinere år er selve regionsbegrepet gjort til gjenstand for faglig debatt. Politiske og økonomiske utfordringer har aktualisert begrepet både internasjonalt og i nasjonal sammenheng. Spørsmål som tidligere har inspirert til forskning rundt nasjonsbyggingsprosesser, har vist seg fruktbare også for utforskning av regioner og regionsbygging. Oppmerksomheten rettes særlig mot grunnlaget for at et geografisk område kan oppfattes som en regional enhet: På hvilke måter har topografiske, administrasjonshistoriske og økonomiske vilkår lagt føringer? Hva er bakgrunnen for våre forestillinger om at en region har sitt kulturelle særpreg? Hvordan skapes en følelse av tilknytning og samhörighet innenfor et bestemt område – en regional identitet?

Slike spørsmål har også gitt utgangspunktet for denne boka, der forskere med ulik faglig bakgrunn drøfter problemer og prosesser knyttet til regioner og regionsbygging.

Del 1 innledes med en artikkel av statsviteren *Jan Erik Grindheim* som gir et innblikk i regionalisering på europeisk nivå fra 1970-tallet og fram til i dag. Han introduserer grunnleggende begreper og skisserer tendenser i europeisk regionalisering ut fra skiftende motivasjon, i seinere tid stadig sterkere knyttet til Den europeiske unionens (EU) integrasjonspolitik.

Historikeren *Einar Niemi* behandler deretter regionalisering innenfor nasjonalstaten og framholder at Nord-Norge på 1880-tallet ble «skapt» som Norges første moderne region. I sin videre framstilling drøfter han nordnorsk regionsbygging gjennom ulike faser, og legger opp til en analyse der Anssi Paasis teorier gir det grunnleggende rammeverket.

I del 2 rettes oppmerksomheten mot Agder, med artikler som dekker den historiske utviklingen i regionen fra middelalderen og fram til vår egen tid:

Dag Hundstad analyserer konstruksjonen av en regional identitet i sør. Også her er Paasis teorier lagt til grunn for en framstilling av hvordan regionen bygges, fra Vilhelm Krag i 1902 lanserte Sørlandet som geografisk navn og fram til våre dagers kommersielle profilering av opplevelses-turisme og populærkultur som landsdelens fremste aktiva.

Historikeren *Kjell Bråstad* ser Agder i et videre geografisk perspektiv og drøfter spørsmålet om landsdelen økonomisk og kulturelt kan sies å inngå i en større skandinavisk region. Han tar utgangspunkt i en serie tverrfaglige studier som på 1980-tallet ble gjennomført i regi av det felles-nordiske Skagerrak-Kattegat-prosjektet. Artikkelen munner ut i et nyan-sert svar, der det blir framholdt at handel og næringsrelatert kontakt til tider har speilet en økonomisk region, mens det i liten grad er grunnlag for å tale om noe identitetsmessig fellesskap.

Kjell-Olav Masdalen trekker de lange historiske linjene med vekt på maktpolitiske forhold og administrative vilkår fra middelalderen og fram til vår tid. Han drøfter ulike tolkninger av de eldste historiske kildene til Agders historie og setter landsdelen inn i nordisk og nasjonal sammenheng. Artikkelens gjennomgående problematikk er knyttet til spørsmålet om Agder bør sees mer som grenseland enn som region.

I del 3 ser forfatterne nærmere på de økonomiske og politiske vilkårene for regionalt samarbeid i Agder-fylkene:

Arne Isaksen og *James Karlsen* har faglig bakgrunn i økonomisk geografi og skriver om dagens næringsmessige utfordringer i regionen. Som utgangspunkt skisserer de et eksempel som har vakt internasjonal interesse: «Det tredje Italia», en region som fra 1960-tallet og framover langt på vei har lyktes i å kople næringsutvikling og regionsbygging. Mot denne bakgrunnen analyserer forfatterne Agders næringsutvikling og vurderer i hvilken grad og på hvilke måter de økonomiske prosessene har styrket bygging av regionen. Konklusjonene de to forskerne trekker, bør vekke til ettertanke.

Jon P. Knudsen er kulturgeograf og tidligere kjent for å ha lansert begrepet «Agderbyen» som konsept for regionalt planarbeid. Hans bidrag er

spisset mot dagsaktuelle politiske utfordringer, med utgangspunkt i situasjonen som er oppstått etter at den varslede nasjonale regionsreformen ble skrinlagt. I artikkelen drøfter han mulige utviklingsveier for Agder som region, med vekt på administrative og institusjonelle betingelser og næringsmessig utvikling.

DEL 1

UTVIKLINGEN AV MODERNE REGIONER

Europeisk integrasjon og regional endring

Jan Erik Grindheim

Innledning

Europa har de siste tiårene opplevd tre regionaliseringsbølger. Den første var primært *kulturelt* motivert og kom i kjølvannet av 1970-tallets konflikter rundt den borgerlig-liberale nasjonalstatens standardiseringspolitikk overfor nasjonale minoriteter. Den andre var *økonomisk* motivert og må sees i sammenheng med de offentlige reformprosessene som på 1980-tallet skulle effektivisere og demokratisere de nasjonalstatlige velferdsstatene ovenfra-og-ned, og tilfredsstillte kravene fra regioner i Europa med en økonomisk vekst og velstand som ikke ble deres kriserammede moderstater til del. Den tredje var *politisk* motivert og ble introdusert i Det europeiske fellesskap (EF) på begynnelsen av 1990-tallet, som et forsøk på å gi den europeiske integrasjonspolitikken en sterkere grad av politisk legitimitet i forkant av iverksettelsen av Traktaten om Den europeiske union (EU) i november 1993.

Hva er det historiske grunnlaget for det regionale styringsnivået i dagens Europa? Hvordan er de europeiske landene organisert på regionalt nivå? Hvilken betydning har de europeiske integrasjonsprosessene hatt for endringene i det regionale styringsnivåets oppbygging og oppgaver siden introduksjonen av ideen om et Regionenes Europa på 1990-tallet?

Stat, region, union

En kronologisk inndeling i kulturelle, økonomiske og politiske regionaliseringsprosesser i Europa betyr ikke at disse prosessene opptrer klart atskilte fra hverandre, at de tilhører hver sin spesifikke periode, eller at slike prosesser nødvendigvis kan knyttes til det ene eller andre nivået i de politiske og administrative styringsstrukturene. Kulturelle, økonomiske og politiske konflikter forekommer i forskjellige former og kombinasjoner i alle de tre periodene, og forholdet mellom territorielle styringsenheter og funksjonelle samfunnssektorer er i Europa i høyeste grad preget av gjensidig avhengighet. En studie av regionaliseringen i dagens Europa vil derfor måtte være konsentrert om utviklingen innen EU og det jeg kaller europeiseringen av det regionale styringsnivået i et flernivåperspektiv. Som John Loughlin sier: «the link between nation and state has been considerably weakened and new types of relationship among the constituent territorial units have been developing at the supranational, the subnational and the international levels» (Loughlin 2008:472).

For det første har den europeiske integrasjonsprosessen på 1990-tallet forsterket en allerede pågående tendens til desentralisering og fragmentering av nasjonalstatens politiske makt, autoritet og legitimitet som startet i 1970- og 80-årene. Dette har ført til institusjonelle endringer i forholdet mellom politiske og administrative styringsnivåer innad i de europeiske nasjonalstatene (*intrastatlig*), mellom lokale og regionale enheter på tvers av deres grenser (*interregionalt*), og utenfor de tradisjonelle politiske og administrative institusjonene gjennom utviklingen av nye kanaler for regional interesseartikulasjon (*ekstrastatlig*).

For det andre har regionalpolitiske tiltak på overstatlig nivå, for eksempel innføringen av Regionskomiteen og subsidiaritetsprinsippet i Traktaten om Den europeiske union i 1993, styrket den politiske legitimiteten for en integrasjon i dybden basert på en funksjonell så vel som territoriell regional organisering. Dette har redusert nasjonalstatens handlingsrom som selvstendig enhet innenfor det politiske og administrative systemet i EU, og ført til en transstatlig koordinering og harmonisering av regionalpolitiske tiltak på nasjonalstatlig, regionalt og lokalt nivå.

For det tredje har utvidelsen av den europeiske integrasjonen i bredden ført til så grunnleggende endringer i EUs struktur- og regionalpolitiske tiltak at dette også vil påvirke den generelle regionalpolitikken i Europa i årene som kommer. I budsjettperioden 2007–2013 legges det langt større vekt enn tidligere på utviklingen av funksjonelle samarbeidsformer uavhengig av politiske og administrative skillelinjer og territorielle grenser. Dessuten legges det opp til en overføring av politisk makt og administrativ myndighet fra overstatlig til regionalt nivå for å jevne ut forskjeller i økonomisk utviklingsnivå og bæreevne, som i sterkere grad er basert på gjenytelser fra de enkelte regionene enn tilfellet har vært til nå. Dette skyldes primært at EU-kommisjonen ønsker å gå fra et ovenfra-og-ned- til et nedenfra-og-opp-basert system for struktur- og regionalpolitiske tiltak etter utvidelsen av Unionen med ti nye medlemsstater 1. mai 2004 og Bulgaria og Romania 1. januar 2007 (Grindheim 2008).

Tabell 1 er en matrise som systematiserer denne utviklingen langs en funksjonell dimensjon operasjonalisert i variablene intrastatlig, interregionalt og ekstrastatlig, og en territoriell dimensjon operasjonalisert i variablene statlig, regional og overstatlig.

Tabell 1 Analytisk rammeverk for studiet av europeisk integrasjon og regional endring

	Overstatlig	Nasjonalstatlig	Regionalt
Intrastatlige endringer	Subsidiaritet og regional representasjon i Regionskomiteen og Europaparlamentet	Desentralisering, regionalisering og føderalisering	Koordinering, harmonisering og standardisering, RUP *
Interregionale endringer	Struktur og regionalfond, Den europeiske investeringsbanken	Grenseoverskridende samarbeid, f.eks. INTERREG **	Regionale utviklingsprogrammer, f.eks. RIS/RITTS ***
Ekstrastatlige endringer	Forsamlingen av europeiske regioner (AER), private konsultentselskaper	Institusjonelt transnasjonalt samarbeid, f.eks. universiteter	Brusselkontorer, regionale utviklingskontorer

* RUP betyr regionalt utviklingsprogram og er noe alle fylkeskommuner i Norge er pålagt å gjennomføre. ** Interreg er et grenseoverskridende samarbeidsprogram innenfor EU. *** RIS er EUs Regional Innovation System og RITTS er Regional Innovation and Technology Transfer Strategies, begge programmer for regional utvikling.

Regionalisering som politisk begrep

Region var betegnelsen på Romerrikets administrative enheter og i middelalderen utgjorde regional organisering et prinsipp for maktdeling mellom det overnasjonale keiserdømme gitt av Gud og det Aristoteles hadde kalt det lokale *polis*. Før de første moderne statsdannelsene vokste frem i kjølvannet av freden i Westfalen i 1648, var det forskjellige former for kulturelle og økonomiske regioner – og nettverk mellom regioner og bystater – som dannet grunnlaget for verdslig politisk makt i Europa. Stein Rokkan (1975a) skrev for eksempel om vanskelighetene med å etablere stabile statsdannelser i det handels- og kulturbeltet som strakk seg fra de norditalienske byene i sør til de nederlandske og baltiske byene nord på det europeiske kontinent. Fem hundre år senere var dette den delen av det europeiske kontinentet som først ble samlet i Det europeiske fellesskap etter annen verdenskrig, mens de europeiske integrasjonsprosessene har gått langt tregere i forhold til landene i den geopolitiske, økonomiske og kulturelle periferien.

Regionalisering forbindes primært med den formen for desentralisering av politisk makt som har foregått innenfor nasjonalstatens grenser siden fremveksten av Det europeiske fellesskap/Den europeiske union etter annen verdenskrig. Etter den franske revolusjon i 1789 ble nasjonalstaten og det konstitusjonelle demokratiet det institusjonelle rammeverket den politiske utviklingen i Europa kom til å utvikle seg innenfor. Koblingen mellom territoriell konsolidering og kulturell standardisering – det Rokkan (1975a) kalte stats- og nasjonsbygging i det nittende århundre – ble det administrative og politiske apparatet de nye handels- og industribaserte elitene i Europa brukte for å sikre seg en maktbasis i kampen mot de overnasjonale elitene av geistlige og aristokrater, og for å skape sentraliserte og enhetlige styresett på tvers av lokale og regionale enheter og identiteter. Men nasjonalstaten var bare én av flere muligheter for politisk organisering, som seiret over alternative politiske løsninger på begynnelsen av 1800-tallet (Neumann 1998).

Ifølge Rokkan (1974b) vokste nasjonalstaten ut av en vellykket administrativ og politisk sentraliseringsprosess, som i de fleste tilfeller krevde bruken av militær makt og vold mot eksisterende lokale og regionale maktinstitusjoner. Prosessen ble legitimert gjennom ideen om at de nye

borgerlige elitene så seg selv som bærere av forskjellige folkegruppers nasjonale særtrekk og felles identitet. Deres rolle ble naturalisert gjennom heroisering av visse nasjonale ledere og ikonifisert ved hjelp av visse nasjonale hendelser, og i motsetning til de geistlige og aristokratiske elitene så ikke den borgerlige eliten nasjonen løsrevet fra folket – men som tilhørende dem selv. Nasjonalstaten brakte eliten og folket sammen. Bakgrunnen for dens suksess må søkes i evnen til å garantere folket demokratisk medbestemmelse og individuelle rettigheter innenfor visse territoriale grenser i det tyvende århundre (Holsen 1997).

Den kollektive kulturelle identitet som dannet grunnlaget for utviklingen av nasjonalstaten på 1800-tallet, fikk altså et håndfast uttrykk i form av politiske, sosiale og økonomiske rettigheter på 1900-tallet (Rokkan 1975a). Det vil si at den individuelle økonomiske rasjonalitet demokratiet som politisk styringssystem bygger på, ble tilfredsstilt i en tid da massene ble integrert i de politiske beslutningsprosessene. Dette førte også til at alle forsøk på å endre de sentraliserte og standardiserte rettighetsystemene som i varierende grad har eksistert og som eksisterer på nasjonalstatsnivå i Europa i dag – gjennom intern desentralisering eller ekstern integrasjon – som oftest ble møtt med motstand fra de nasjonalstatlige institusjonene og oppfattet som en trussel mot den nasjonale velferdsstatens legitimitet. Dette gjelder spesielt i de landene som (1) geopolitisk ligger i utkanten av den kontinentale kjernen av Europa, (2) som siden reformasjonen har vært utenfor den romerskkatolske kirkes overnasjonale kontroll, og (3) som opplevde en nasjonalstatlig konsolidering i form av enhetlig organisering allerede før de nasjonale kulturelle standardiseringsprosessene tok til på 1800-tallet og demokratiseringen av nasjonalstaten gjennom utbyggingen av velferdsstaten på 1900-tallet; i første rekke de skandinaviske landene og Storbritannia (Grindheim 1996; 2008).

Nasjonalstatlig regionalisering i komparativt perspektiv

Et fellestrekk ved de europeiske landenes utvikling på 1980- og 90-tallet er at substatlige politiske og administrative institusjoner var involvert i reformer og moderniseringsprosesser for den offentlige sektor allerede før

ideen om et Regionenes Europa kom på dagsorden i EF/EU (Olsen 1991). Men, til tross for at vi i løpet av de siste tiårene har sett en tydelig tendens til konvergens mellom de europeiske nasjonalstatene med hensyn til økt vekt på substatlig organisering, og at denne prosessen er påskyndet av utviklingen innen EU, er det fremdeles stor variasjon mellom landene når det gjelder regionale institusjoners selvstendige betydning som politisk og administrativt nivå innenfor nasjonalstaten. Til en viss grad kan forskjellene som diskuteres, skyldes at vi ikke har en entydig definisjon av begrepene region og regionalisering. Men det er også klare empiriske forskjeller i hvordan de politiske styringssystemene i Europa er organisert.

Når det gjelder definisjoner av begrepene region og regionalisering, og hvordan disse også må sees i sammenheng med begrepet regionalisme i en diskusjon av det regionale styringsnivåets tilbakekomst i europeiske politikk, kan vi ta utgangspunkt i Sverre Jervells forståelse av region og regionalisering med basis i nasjonalstaten som overordnet politisk styringssystem:

Med 'region' forstår vi en politisk og administrativ enhet som ligger mellom kommunene og nasjonalstaten. 'Regioner' omfatter en lang type enheter, fra de tyske delstatene til svenske län som Skåne. I Norge vil fylkene kunne betraktes som 'regioner'. Med 'regionalisering' forstår vi en utvikling der regioner innenfor en nasjonalstat krever større innflytelse over egen utvikling. [...] Med 'regionalisering' menes altså en utvikling der regionene tar mer hånd om egen utvikling. De går fra å være objekter til å bli subjekter, fra å være iverksettere av nasjonalstatens politikk til selv å bli politiske aktører (Jervell 1998:157).

Dersom vi følger Christopher Harvie (1994), er drivkreftene bak det Jervell kaller en regionalisering i Europa, styrt av en form for regionalisme. Det vil si et ønske om å delta i et samfunns politiske og administrative beslutningsprosesser som springer ut av det sivile samfunn. Det sivile samfunn kan defineres som «de grupperinger, foreninger og organisasjoner som eksisterer mellom og uavhengig av privatsfæren og staten i et demokratisk samfunn» (Grindheim 1997:252), og ifølge Veggeland (1996:36) tilhører Harvie de som ser regionen som den «opprinnelige ramme for politisk organisering», og vektlegger således det faktum at det regionale nivået

– dersom vi kan operere med et slikt i en overordnet europeisk kontekst – har en lenger og mer naturlig historie enn nasjonalstaten.

Går vi nærmere inn på denne forståelsen av begrepet regionalisering, har regionale krav i form av regionalisme på den ene side vært oppfattet som en fornektelse av de ideer om modernisering og fremskritt vi forbin-der med utviklingen av nasjonalstaten i det nittende århundre og velferdsstaten i det tyvende, på den annen side som ledd i en prosess for moder-nisering og demokrati: økt regionalisering kan skape et mer representativt og demokratisk politisk system fordi beslutningene tas nærmere dem disse gjelder (Gjellestad 1998b). Det er derfor vanskelig å operere med det regionale nivået som et mer grunnleggende naturlig nivå for politisk organisering og deltagelse enn nasjonalstaten. Dette blir, som Veggeland (1996) påpeker, et normativt spørsmål.

I kartet på side 26 (figur 1) har Organisasjonen for de europeiske mino-riteter definert det de ser som historiske minoriteter og majoritetsnasjo-ner i Europa. Her skal vi se nærmere på hvordan de statlige strukturene korrelerer med de nasjonale kulturene, slik tabell 2 viser. Her ser vi at det vi fra figur 1 kan karakterisere som kulturelt homogene territorielle områder, i hovedsak faller sammen med det jeg i tabell 2 kaller enhetlige organiserte statsmodeller, eller desentraliserte versjoner av disse. Mens kulturelt heterogene territorielle områder faller sammen med regionali-serte enhetsstater eller føderalt organiserte statsmodeller. Mønsteret føl-ger det Stein Rokkan og Derek Urwin (1983) har kalt en sentrum/periferi-dimensjon i de europeiske stats- og nasjonsbyggingsprosessene, hvor det regionale styringsnivået av kulturelle og økonomiske årsaker har klart seg best i de sentrale delene av Europa, det vil si i det Rokkan (1974a og 1974b) kalte bybeltet, mens tidligere selvstendige regionale territorielle enheter er blitt underlagt sentrale maktstrukturer i de mer perifere delene av Europa (se også Bartolini 2004).

Tabell 2 Kategorier av territorielt definerte styringsmodeller i et vidt definert Europa*

Statsmodell	Enhetsstater		Desentraliserte enhetsstater	
	Har substatlige politiske og administrative enheter kun på lokalnivå. Det kan eksistere regionale enheter for administrative formål, men disse er underordnet det sentrale nivået og har ikke direkte folkevalgte forsamlinger med en viss grad av autonomi.		Har gjennomgått en reformprosess med sikte på å etablere valgte regionale institusjoner over lokalnivået. Det regionale nivået er konstitusjonelt befestet og har en viss grad av autonomi.	
Land	To nivåer**	Tre nivåer***	Land	Regioner/nivåer
	Albania	Danmark	Frankrike	22 regioner / 4 nivåer
	Andorra	Finland	Nederland	12 regioner / 3 nivåer
	Bulgaria	Hellas	Polen	16 regioner / 4 nivåer
	Hviterussland	Irland		
	Estland	Kroatia		
	Island	Norge		
	Kypros	Romania		
	Latvia	Sverige		
	Litauen	Tyrkia		
	Liechtenstein	Ukraina		
	Luxembourg	Ungarn		
	Makedonia			
	Malta			
	Moldavia			
	Montenegro			
	Portugal			
	Tsjekk. rep.			
	Slovakia			
	Slovenia			

Regionaliserte stater		Føderalstater	
Er karakterisert ved direkte folkevalgte institusjoner på regionalt nivå, som er konstitusjonelt befestet (bortsett fra i Storbritannia) og har utvidet autonomi og lovgivende status.		Er basert på grunnlovsfestet maktdeling og samhandling mellom forskjellige politiske og administrative beslutningsnivåer. Det regionale nivået har egen eksistensberettigelse og kan ikke ensidig bli opphevet eller restrukturert av det føderale/sentrale nivået.	
Land	Autonome reg.	Land	Delstater
Georgia	3 autonome regioner 10 autonome distrikter	Belgia	3 territorielle / 3 språk 2 republikker
Italia	5 aut. reg., 15 regioner 2 provinser	Russland	58 republikker Kosovos rolle uklar ****
Spania	17 autonome regioner 4 forvaltningsnivåer	Sveits	26 kantoner 16 länder
Storbritannia	3 autonome regioner 3 forvaltningsnivåer	Østerrike	9 länder

Definisjoner

Regionen er det geografisk avgrensede og lovfestede organet som er etablert på et nivå umiddelbart under Staten, og som er gitt politisk selvstyre (Art. 1.1). Regionen skal erkjennes i statsforfatningen, eller annen lov, som garanterer selvstyre, identitet, forvaltningsområder og organisering (Art. 1.2).

Bosnia Herzegovina ble i Freedom House sin analyse av verdens frie demokratier i 2003 regnet som et internasjonalt protektorat og Hviterussland som autoritært styre.

* Oversjøiske områder er ikke tatt med. ** Tilsvarende sentralt og kommunalt nivå og *** tilsvarende sentralt, fylkeskommunalt og kommunalt nivå i Norge med direkte folkevalgte institusjoner med en viss grad av politisk og administrativ autonomi. **** 1.12.2006 er fremdeles ikke Kosovos rolle i forhold til Serbia klarlagt. Kilde: CIA Fact Book 2004, Forsamlingen av europeiske regioner 2000, Hughes, Sasse og Gordon 2004 og Transparency International 2004.

Regionens rolle i det nye Europa

Med iverksettelsen av Den europeiske enhetsakten i 1987 og Maastricht-traktaten i 1993, får regionene en helt ny rolle som selvstendige territoriale administrative og politiske enheter i europeisk politikk. Mens 1980-tallet primært var preget av *intrastatlig regionalisering*, som et middel i forsøkene på å reformere de europeiske velferdsstatene i en tid med økonomisk press og ideologisk kritikk, ble 1990-tallet preget av *grenseoverskridende interregionalt* samarbeid for å fremme regional økonomisk vekst og kulturell diversitet (Östhol 1996).

Dette har for det første ført til at det regionale nivået innen de europeiske nasjonalstatene er blitt en integrert del av det Gary Marks (1992) kaller et flernivåstyre (*Multi-level Governance*) av lokalt, regionalt, nasjonalstatlig og overstatlig baserte institusjoner i europeisk politikk. For det andre har regionene fått en form for utenrikspolitisk rolle i det indre marked, og på den måten brutt det monopolet det nasjonalstatlige nivået tradisjonelt har hatt på dette området.

Dette trenger likevel ikke å være et motstridende forhold. Med henvisning til fylkesordføreren i Akershus, Ragnar Kristoffersen, sa for eksempel Norges tidligere utenriksminister Bjørn Tore Godal i 1997 at «så langt synes altså internasjonalt kontaktarbeid å være kommet inn i et spor hvor vi er medspillere og ikke utfordrere til nasjonalstaten». Før dette hadde han sagt at «dette samspillet mellom utenriksledelsen og den politiske ledelsen i fylkene er noe nytt som har vokst frem de siste tre–fire år. Det har sammenheng med det vi vanligvis omtaler som den europeiske regionaliseringen, altså den langsiktige utvikling der europeiske regioner og fylker spiller en stadig viktigere rolle som politiske aktører» (Godal 1997:4 og 1).

Det at regionalisering og integrasjon opptrer samtidig betyr likevel ikke at det trenger å være noen direkte årsakssammenheng mellom de to prosessene eller at konsekvensene av denne utviklingen er et resultat av bevisste prosesser. For det første kan interne forhold i de enkelte nasjonalstatene, så vel som eksterne faktorer som den generelle globaliseringen av kultur og økonomi eller et ønske om å kopiere andre politiske styringsystemer, medføre en generell velvilje fra politiske og administrative miljøer til regionalisering. For det andre kan regionene selv – bevisst eller tilfeldig

– søke samarbeid på tvers av nasjonalstatlige grenser, uten at dette er ledd i en større plan for nasjonal desentralisering/regionalisering, og/eller et ønske om å støtte en sterkere overnasjonal integrasjon. For det tredje, kan det jeg har kalt ekstrastatlige aktører utenom de administrative og politiske kanalene, være drivkrefter i en regionaliserings- og/eller integrasjonsprosess. Henrik Halkier og Mike Danson (1997) viser for eksempel hvordan halvoffentlige regionale utviklingsinstitusjoner både kan arbeide intrastatlig og interregionalt med prosjekter som fører til endringer i administrative og politiske institusjoner på ulike styringsnivåer. Men det finnes også en rekke offentlige etater, private firmaer og sivile organisasjoner (*Non-Governmental Organisations* – NGOs) som arbeider med regional utvikling både intrastatlig og interregionalt. Innenfor EU har for eksempel Kommisjonen et eget system for forhåndsgodkjenning av stiftelser, private firmaer og enkeltpersoner som kan operere innenfor Unionsens programmer (Kröger 2008), eller den kan benytte seg av egne tilsyn og andre enheter for å drive kontroll og politikkutvikling (Majone 2006).

Det finnes et utall av slike institusjoner og private avtaler på nasjonalstatlig og overstatlig nivå i Europa. Men generelt kan vi si at Kommisjonen legger vekt på å bruke en blanding av offentlige, halvoffentlige og private aktører i de regionalprosjektene som EU finansierer. Dette har også ført til utviklingen av nye arbeidsmodeller som har et sterkere nedenfra-og-opperspektiv enn tradisjonelle nasjonalstatlige modeller for regional utvikling. Dette er gjengitt i tabell 3 fra Halkier og Dawson (1997:244, min oversettelse).

Tabell 3 Kjennetegn ved tradisjonelle og nye modeller for regional utvikling

	Tradisjonell ovenfra og ned	Ny nedenfra og opp
Operasjonsnivå	Nasjonalt	Regionalt
Økonomiske målsetninger	Interregional likhet	Regional konkurranseevne
Utviklingsstrategier	Importert vekst	Intern vekst
Policy virkemidler	Byråkratisk regulering Internasjonal promotering Stipendier/støtteordninger Fremme investering i kapital	Venture capital Rådgivning Teknisk infrastruktur Utdannelse og trening
Iverksetting	Segregert	Integrert

Kilde: Halkier og Dawson (1997:244)

Europarådet og sammenslutningen av europeiske regioner

Den økende regionale selvstendigheten og handlefriheten for det regionale styringsnivået i europeiske nasjonalstater er ikke bare et resultat av endringer i nasjonalstatlige kontrollregimer og en bevisst regionaliseringspolitikk fra EUs side. Det finnes flere aktører som har hatt innflytelse på den grenseoverskridende regionaliseringen i Europa på mellomregionalt nivå. Her vil jeg komme inn på to spesielt: Europarådet og Sammenslutningen av europeiske regioner.

Europarådet ble opprettet i 1949 og er en mellomstatlig politisk organisasjon som i 1994 telte 32 medlemsstater. Ett av dets arbeidsområder er grenseoverskridende regionalt samarbeid, og det har viet mye oppmerksomhet til lokale og regionale myndigheters konstitusjonelle rolle i europeiske land. Dette arbeidsområdet har, ifølge Veggeland (1996), blitt sett i sammenheng med å utvikle enhet, demokratiske institusjoner, solidaritet og borgerrettigheter i Europa. Og ved at mer av engasjementet er blitt vendt mot de sentral- og østeuropeiske landene, er problemstillinger knyttet til forholdet mellom den tradisjonelle nasjonalstatlige og den nye grenseoverskridende regionaliseringen kommet på den politiske dagsorden. Europarådet har en paneuropeisk profil og samarbeider med andre mellomregionale institusjoner og organisasjoner, spesielt The Assembly of European Regions (AER), som også har sitt sekretariat i Strasbourg.

Siden 1985 har mer enn 260 regioner fra medlemstater i EU og land utenfor arbeidet sammen i denne paraplyorganisasjonen, som på norsk kalles Sammenslutningen av europeiske regioner. Dens formål er «å representere det regionale nivåets interesser utad og fremme samarbeid regioner imellom innad» (Farsund, Meissner og Nødland 1995:43) gjennom å

- ... organisere og fremme samarbeid mellom europeiske regioner
- arbeide for fast regional representasjon i europeiske institusjoner
- fremme regionalisme og føderalisme i Europa
- arbeide for solidaritet med tilbakestående regioner i samarbeid med EU

Samarbeidet med EU er av stor betydning, og virkningen av AERs lobbyvirksomhet kom tydelig til syne ved innlemmelsen av Regionskomiteen i Maastricht-traktaten i 1992. Organisasjonen gjorde utredninger angående mandat, budsjett, representativ sammensetning og arbeidsprosedyrer for The Consultative Council of Regional and Local Authorities – forløperen til Regionskomiteen.

Etter at regionene i årene rundt 1960 ble gjenoppdaget som en viktig del av nasjonalstatens institusjonelle og territoriale struktur i Europa, ble styrking av regionale og kommunale institusjoner sett på som et mulig virkemiddel for statsmakten i forsøket på å styre utviklingen av den moderne velferdsstaten i en bestemt retning. Men parallelt med at nasjonalstaten gjenoppdaget det regionale og kommunale styringsnivået, ble regionene og kommunene også klar over seg selv og mulighetene for å utvikle selvstendige politiske tiltak. Dette gjaldt på det kulturelle så vel som det økonomiske området.

Utviklingen begynte med at europeiske regioner med felles utfordringer og interesser – i første rekke alperregioner, belgiske, franske, hollandske og tyske regioner, samt regioner som definerte seg funksjonelt, for eksempel regioner med behov for industriell omstilling og regioner som omkranset byer etc. – begynte å samarbeide og deretter opprettet interregionale organisasjoner som også hadde en politisk misjon (Keating 1996). Dette var også begynnelsen på AER, som opprinnelig ble etablert i den valonsktalende delen av Belgia som Rådet for Europeiske Regioner (Council of European Regions). Nåværende navn fikk organisasjonen i 1987.

Det finnes en detaljert oversikt over hva AER gjør og hvilke regioner og organisasjoner som er medlemmer i denne organisasjonen og andre interregionale organisasjoner i Farsund, Meissner og Nødland (1995) og Veggeland (1994; 1996). Jeg vil derfor ikke gå videre inn på dette her, men i stedet diskutere hva som ligger i begrepet «den nye regionalpolitikken» i Europa i dag.

Regionenes rolle i det nye Europa

Vanligvis tenker vi på regioner som *territorielle* enheter. Det kan være hele verdensdeler (Den nordamerikanske region), grupper av land (Den nor-

diske region), regioner på tvers av land (Barentsregionen), regioner innenfor et land (Østlandsregionen), eller regioner innenfor et enkelt fylke eller en kommune. Det går likevel et hovedskille mellom regionalisering mellom stater (Katzenstein 1996) og regionalisering innad i stater til eller mellom enheter som befinner seg mellom det lokale og nasjonale nivået i disse statene (Keating 1996). Den nye regionalpolitikken opererer også med ikke-territorielle regioner, som for eksempel det Veggeland kalles funksjonelle og kulturelle/etniske regioner.

De tradisjonelle *administrative* regionene har vært bygget opp og utviklet innenfor nasjonalstatens grenser og er en del av dennes hierarki. De får sin legalitet fra staten, som også bestemmer deres funksjonelle virkefelt og forvaltningsmessige rammer. I enhetsstatlige styringssystemer betyr det at staten alltid vil ha en mulighet til å kunne trekke tilbake rettigheter og myndighet den har overført til underliggende styringsnivåer, noe den ikke nødvendigvis kan gjøre i føderale stater. *Funksjonelle* regioner er områder som er definert ut fra ett eller flere saksområder for samarbeid, for eksempel økonomisk, og basert på en eller annen form for regional arbeidsdeling. Disse regionene kan falle sammen med administrative grenser eller de kan gå på tvers av slike, nasjonalt eller internasjonalt. De *kulturelle/etniske* regionene er knyttet til opplevelsen av felles identitet og historie. Slike regioner kan også gå på tvers av nasjonalstatlige grenser eller de kan være en del av territorielt definerte enheter de oppfatter som mer eller mindre legitime (Veggeland 1996).

I begrepet Regionenes Europa inngår administrative, så vel som funksjonelle og kulturelle/etniske regioner, som viktige bestanddeler. I januar 1999 ble det for eksempel arrangert en stor konferanse i Brussel med tittelen A Europe of Cultures in a Europe of Regions. Formålet var å diskutere hva som kan gjøres for å verne om og fremme kultur- og minoritetsidentiteter i Europa. Konferansen foregikk samtidig med at EUs Regionskomité var samlet til sesjon, og komiteen stod som arrangør av konferansen. Samtidig med Regionskomiteens 26. planleggings-sesjon i november 1998 ble det holdt møter om bruken av regional planlegging i kampen mot arbeidsløsheten i EU-landene.

Det er likevel et faktum at akkurat Regionskomiteen, som ble innlemmet i EUs institusjonelle system med Maastricht-traktaten i 1992, ikke har fått

den makt og innflytelse på de politiske beslutningsprosessene i EU som dens egne medlemmer og mange med dem hadde håpet ved traktatrevisjonen i Amsterdam i 1997. Det er mange årsaker til dette, men Farrows (1997a) mener at en årsak er at det var en selvmotsigelse å introdusere en rådgivende komité på overstatlig nivå, som skulle ivareta og fremme subsidiaritetsprinsippet om at politiske beslutninger i EU bør tas så nær dem de gjelder som mulig, og det å fremme interregionalt samarbeid. Det har også vist seg å være en rekke konflikter innad i komiteen, mellom lokale versus regionale representanter, venstre- versus høyrepartier, urbane/industrialiserte versus rurale regioner, eksekutiv versus deliberativ regionalisme og nordlige versus sydlige regioner (Christensen 1995). Dessuten har Gjellestad (1998a) vist at det fremdeles er nasjonalstatene som i de fleste tilfeller kontrollerer og utnevner representantene til komiteen, ikke regionene selv.

Regionene kan være *reelle beslutningstagere* og ha autonom status innenfor et konstitusjonelt politisk system som fordeler makt ut fra en horisontal orden. Eller de kan, som de har vært til nå, være aktører innenfor et hierarkisk og *monopoliserende statsregulert* politisk system, hvor statene er normgivere for både de over- og substatlige aktørene. Veggeland (1996) har kalt dette et spørsmål om en fremtid med et Europa *av* regioner (regionene er reelle beslutningstagere) eller *med* regioner (nasjonalstaten tildeler kompetanse).

I EUs overstatlige politiske institusjoner med myndighet og interesse for regionenes fremtid, Kommisjonen, Europaparlamentet og Regionskomiteen, er det bevisst politikk å fremme regionenes rolle i de politiske og administrative beslutningsprosessene i Unionen. Spørsmålet er hvordan medlemsstatene og det mellomstatlige Unionsrådet stiller seg til dette. Dersom aktører på det regionale nivået – enten dette er store tyske *Länder* eller små danske *amt* – begynner å føre en mer aktiv utenrikspolitikk i form av inngåelse av forpliktende avtaler etc., er det klart at det vil kunne oppstå konflikt mellom det regionale, det nasjonalstatlige og det overstatlige nivået.

Spørsmålet er derfor hvilke regionalpolitiske tiltak EU har etablert utenom de politiske institusjonene for å styrke det regionale nivået i unionssamarbeidet og støtte opp under det indre marked ved å jevne ut økonomiske og sosiale skjevheter mellom regionene.

Konklusjon

Jeg har i denne artikkelen sett utviklingen av en overstatlig regionalpolitikk i EF/EU i forhold til de variasjonene som finnes mellom de klassiske enhetsstatene, desentraliserte enhetsstatene, regionaliserte statene og føderalstatene i Unionen når det gjelder dette spørsmålet. Det regionalpolitiske samarbeidet i EF/EU begynte med strukturfondene og Investeringsbanken, som i perioden 1975–1988 primært fungerte som mellomstatlige institusjoner som handlet ut fra funksjonelle målsettinger til beste for utjevning av økonomiske og sosiale forskjeller mellom og innad i medlemsstatene. I perioden 1989–1993 utviklet Kommisjonen en felles regionalpolitikk og tok initiativ til økt interregionalt samarbeid på tvers av nasjonalstatsgrensene i Europa, og beveget derved den regionalpolitiske innsatsen i overstatlig retning, men fremdeles innenfor rammene av en funksjonell tankegang. Med innføringen av NUTS I, II, og III samt seks målområder, og ikke minst tanken om å etablere åtte superregioner, tok Kommisjonen et skritt i retning av å redefinere de territoriale grensene i Europa ut fra et overstatlig perspektiv. Og med etableringen av Regionskomiteen ble det forsøkt å oppnå større grad av politisk legitimitet for en slik politikk. Som jeg imidlertid har argumentert for her, kan Regionskomiteen også sees på som et steg bort fra det overstatlige aspektet i retning av en ny territoriell konsolidering av grenser på tvers av EUs funksjonelle integrasjonsbestrebelse. Motstridende interesser innad i komiteen og i forholdet til hele det regionalpolitiske og administrative regimet i EU reflekterer dette og de politiske skillelinjene som går mellom de enhetsstatlige medlemsstatene i periferien og de regionaliserte og føderale statene i sentrum.

Litteratur

- Bartolini, Stefano (2004): «Old and New Peripheries in the Process of European Territorial Integration», i: C. Ansell og G. di Palma (red.): *Restructuring Territoriality. Europe and the United States Compared*. Cambridge: Cambridge University Press, s. 19–44
- Bullmann, Udo (1997): «The Politics of the Third Level», i: C. Jeffery (red.): *The Regional Dimension of the European Union. Towards a Third Level in Europe?* London: Frank Cass

- Christiansen, T. (1995): «Second Thoughts – The Committee of the Regions after its first year», i: R. Dehousse og T. Christiansen: *What Model for the Committee of the Regions? Past Experience and Future Perspectives*, EUI Working Paper, EUF No. 95/2. Firenze: European University Institute
- Farrows, Martyn (1997): «The Formal Representation of Sub-State Levels of Government in the European Union: Some Preliminary Comments on the Establishment, Operation and Evolution of the Role of the Committee of the Regions», paper til IEA/IACES 1997 Postgraduate European Studies Research Conference, 11. april 1997, Dublin
- Farsund, Arild, Rudolf Meissner og Svein Ingve Nødland (1995): *Regionalt samarbeid over landegrensene i Europa. Norske fylkeskommuners alliansebygging for næringsutvikling*, Rapport RF 234/1995. Stavanger: Rogalandforskning
- Godal, Bjørn Tore (1997): «Internasjonalt regionalt samarbeide og forholdet til nasjonalstaten», tale på møte i kontaktutvalget for fylkeskommunene på Østlandet, 16. juni 1997, <http://odin.dep.no/html/noforvalt/depter/ud/taler/950616.html>
- Gjellestad, Malin (1998a): «Mot økt regional makt i 'Regionenes Europa'? Det regionale beslutningsnivået og nasjonalstatlig politikk», i: J.E. Grindheim (red.): *EU. Fra økonomisk fellesskap til politisk union*. Oslo: Universitetsforlaget
- Gjellestad, Malin (1998b): *De sterkeste rett? En komparativ studie av regional aktivitet i EU: 1987–1997*. Hovedoppgave, Institutt for sammenliknende politikk, Universitetet i Bergen
- Grindheim, Jan Erik (1996): «Die Europäische Union: von der funktionalen zur territorialen Integration?», i: W. Linder, P. Lanfranchi og E.R. Weibel (red.): *Schweizer Eigenart – eigenartige Schweiz: Der Klientstaat im Kräftefeld der europäischen Integration*. Bern: Haupt Verlag
- Grindheim, Jan Erik (1997): «Sivilt samfunn», i: Ø. Østerud, K. Goldman og M.N. Pedersen (red.): *Statsvitenskapelig leksikon*. Oslo: Universitetsforlaget
- Grindheim, Jan Erik (2008): *Stat, Region, Union – flernivåstyre i Den europeiske union*. Doktorgradsavhandling levert ved Det samfunnsvitenskapelige fakultet, Universitetet i Bergen (under bedømming)
- Halkier, Henrik og Mike Dawson (1997): «Regional Development Agencies in Western Europe. A Survey of Key Characteristics and Trends», *European Urban and Regional Studies*, Vol 4 (3), s. 243–256
- Harvie, Christopher (1994): *The Rise of Regional Europe*. London: Routledge
- Holsen, Sjur S. (1997): *Grensene for identitet? Et statshistorisk perspektiv på nasjonal identitet og europeisk nasjonsbygging*. Hovedoppgave, Institutt for sammenliknende politikk, Universitetet i Bergen
- Jervell, Sverre (1998): *Norge foran oppbruddet. Datateknologien, europeiseringen og regionaliseringen er i ferd med å omforme hele det norske samfunn*. Oslo: Europaprogrammet
- Katzenstein, Peter J. (1996): «Regionalism in Comparative Perspective», ARENA Working Paper No. 1, Universitetet i Oslo

- Keating, Michael (1996): «The Invention of Regions. Political Restructuring and Territorial Government in Western Europe», ARENA Working Paper No. 8, Universitetet i Oslo
- Kröger, Sandra (2008): «Nothing but consultation: The place of organised civil society in EU policy-making across policies. *European Governance Papers*, Discussion Paper No. C-08-03 (45 sider)
- Loughlin, John (2008): «Federalism, regionalism and local government: comparative perspectives on transforming the nation-state». *European political science*, No. 7, s. 472–482
- Majone, Giandomenico (2006): «Managing Europeanization – European Agencies», i: J. Peterson og M. Shackleton (red.): *The Institutions of the European Union*. Oxford: Oxford University Press
- Marks, Gary (1992): «Structural Policy in the European Community», i: A. Sbragia (red.): *Europolitics. Institutions and Policymaking in the 'New' European Community*. Washington D.C.: The Brookings Institution
- Neumann, Iver B. (1998): «The Little Piggy Stayed at Home. Clashing Conceptions of State, Nation and Europe in Norwegian Discourse». Paper presentert på ARENA, Oslo 1. desember 1998
- Olsen, Johan P. (1991): «Modernization Programs in Perspective: Institutional Analysis of Organizational Change», *Governance, An International Journal of Policy and Administration*, Vol. 4 (2), s. 125–149
- Olsen, Johan P. (1995): «Europeanization and Nation-State Dynamics», ARENA Working Paper No. 9, Universitetet i Oslo
- Rokkan, Stein (1975a): «Dimensions of State Formation and Nation-Building: A Possible Paradigm for Research on Variations within Europe», i: C. Tilly (red.): *The Formation of National States in Western Europe*. Princeton NJ: Princeton University Press
- Rokkan, Stein (1975b): «Votes Counts, Resources Decide. Refleksjoner over territorialitet vs. funksjonalitet i norsk og europeisk politikk», i: *Makt og motiv. Et festskrift til Jens Arup Seip*, Oslo: Gyldendal
- Rokkan, Stein og Derek W. Urwin (1983): *Economy, Territory, Identity. Politics of West European Peripheries*. London: Sage Publications
- Veggeland, Noralv (1994): *Regionbygging over grenser i det nye Europa – aktører, arenaer og regimer*. Stockholm: NordREFO
- Veggeland, Noralv (1996): *Regionenes Europa. Innføring i teori og praksis*. Oslo: Spartacus forlag as
- Östhol, Anders (1996): *Politisk integration och gränsöverskridande regionbildning i Europa*. Umeå universitet: Statsvetenskapliga institutionen

Nord-Norge: skapingen av Norges første moderne region

Einar Niemi

Innledning

Regioner har i den seinere tid vært i vinden som aldri før, internasjonalt så vel som her til lands. «Alle» har villet være med på å skape regioner, og «alt» skulle regionaliseres. Vektleggingen av regiondannelse i store deler av verden har naturligvis i stor grad vært inspirert av prosesser i EU og visjonen om «regionenes Europa», med røtter tilbake til 1960-tallet og med gjennombrudd på 1980- og 90-tallet (jf. Jan Erik Grindheims bidrag, med litteraturreferanser). Regionalisering står fortsatt sterkt som politisk program innen EU, men samtidig har det vært en vending i retning av større fokus igjen på nasjonalstaten og med en større nøkternhet i regionpolitikken, registrert faktisk alt omkring siste sekelskifte (jf. Puhle 2000). Denne tendensen er jo også tydelig i Norge. For de mest ihuga regionale entusiastene må det ha blitt opplevd som et nederlag at den store regionreformen som skulle iverksettes fra 2010, nærmest er blitt skrinlagt. Det er mange grunner til denne vendingen, som strid om geografi og grensedragning, rivalisering mellom etablerte forvaltningsnivåer, først og fremst fylkeskommuner, men også kommuner og landsdeler, og konkurranse med helt nye regionmodeller, som for eksempel i nord med den samiske regionbyggingen.

Nord-Norge egner seg godt som case når det gjelder oppkomst og utvikling av moderne regioner – og også i studium av regional forvitring

og indre oppløsning. Sett i lys av både teori og empiri er Nord-Norge etter alt å dømme et helt spesielt tilfelle her i landet, så spesielt at min tese er at vi her har å gjøre med skapingen av landets første moderne region, gjennom en prosess som pågikk i om lag hundre år. Også andre deler av landet har sett regionale strømninger godt tilbake i tid, både Sørlandet (jf. bidragene til Kjell-Olav Masdalen, Kjell Bråstad, Dag Hundstad og Jon P. Knudsen, med litteraturreferanser), Vestlandet (jf. Døssland 1998, Døssland og Johansen 1999, Ljøseth 1996, Helle 2006) og Trøndelag (jf. Tretvik, Thonstad Sandvik, Kirkhusmo og Stugu 2005; jf. også *Regionalisme* 2005, med ulike bidrag om forskning på norsk regionbygging). Men ingen av disse landsdelene synes å kunne vise til den samme grad av kontinuitet over lang tid i programmatisk regionbygging som Nord-Norge, nærmest sammenhengende siden 1800-tallet. Ikke minst skiller den nordnorske regionbyggingen seg ut ved sin sterke bevissthet om regional identitet som forutsetning for skaping av en moderne forvaltningsregion. Derfor vil hovedvekten i bidraget mitt være på nordnorsk *regionalisme*, dvs. innenfra-perspektivet, heller enn på *regionalisering*, som mer vektlegger den statlige tilretteleggingen.

Regioner: de historiske linjer

Det har vært hevdet at regioner og regional bevissthet ikke er noe nytt i norsk historisk sammenheng, ja at Norge i særlig grad er et land som historisk har vært preget av at regionene har spilt en vesentlig rolle både i forvaltning og i identitetsdannelse (Rian 1997; 1998). På den ene siden kan det knapt være tvil om at det langt tilbake i tid har gjort seg gjeldende forestillinger om regioner i form av landsdeler og «historiske landskap» og at forvaltningsordningene i noen grad har tatt hensyn til dette. Imidlertid synes det klart at det først var på 1800- og 1900-tallet framhevelsen av regionen «innenfra» mer bevisst tok til. Den store kommunalreformen i 1830-åra («formannskapslovene») representerte en delegasjon av politikk og forvaltning til lokalsamfunn og regioner, til henholdsvis primærkommuner og amtskommuner, men hadde ikke forutsetninger i bevisstgjøring av regionen sett fra regionens synsvinkel. Reformen var heller et utslag av bøndenes ønsker om sterkere kon-

troll med de økonomiske ressursene gjennom lokalt sjølstyre og av Stortingets langsiktige forvaltningspolitikk med nasjonalstatens interesser for øye.

De første ansatsene til moderne regionalisme finner vi da også først mot slutten av 1800-tallet og begynnelsen av 1900-tallet, med uttrykk som etablering av historielag, lokalaviser, bevissthet om regionnavn og andre symboler forankret i regionale interesser. Denne første fasen av moderne regionalisme kan på den ene siden ses på som en forlengelse av eller utdyping av nasjonsbyggingen: Det nasjonale byggverket var ikke fullført før den regionale mosaikken i det nasjonale var trukket fram i lyset. Men fasen representerte også for en del en reaksjon på ensidigheten i nasjonsbyggingen, med sin framheving av nasjonens overordnede interesser og forestillingene om nasjonal homogenitet. Tilsvarende tendenser til regionalisme på denne tid finner vi for øvrig mange andre steder i Europa og også i USA (jf. Niemi 2000: 227).

Imidlertid ble regionalismen her i landet aldri noen omfattende bevegelse eller ideologi fram til andre verdenskrig, med unntak av Nord-Norge. Vi må til 1970-tallet og seinere for igjen å finne klare regionalistiske uttrykk mer allment. I første omgang hadde dette bakgrunn primært i ideologiske strømninger knyttet til lokalsamfunnsverdier, miljø- og kulturvern, «røtter» og identitet og reaksjoner mot ensidig økonomisk veksttenkning og sentralisering. Også justeringene i den statlige distriktspolitikken bidro, der «region» i noen grad overtok for «landsdel», og der «regionalisering» etter hvert ble det sentrale operative begrep. På 1990-tallet og i de første åra av det nye århundret kom så det endelige gjennombruddet for de nye regionaliseringstankene på sentralt statlig hold og likeså for den nye bevisstgjøringen i regionene – det dreide seg i stor grad om gjensidige prosesser. En viktig del av bakteppet var utvilsomt inspirasjonen fra EU, i tillegg til hjemlige problemstillinger omkring arbeidsmarked, bosettingsmønster, fordelingspolitikk og ressurskrise.

Typologi og teori

Den europeiske regionaliseringen har resultert i to hovedtyper regioner ut fra geografiske hovedkjennetegn. Den ene typen er internasjonale eller

transnasjonale regioner, som også omtales som «makroregioner» eller «euroregioner», som det er om lag 50 av i Europa. Noen av dem krysser også grensene mellom EU og det øvrige Europa, som Den baltiske regionen og Barentsregionen, formelt etablert henholdsvis i 1992 og 1993. Den andre hovedtypen er *nasjonale* regioner, altså regioner som er dannet innen grensene for nasjonalstaten. Én litt selvsagt måte å definere en region på er således å karakterisere den, for det første, som en territoriell enhet som *ikke* er en stat og, for det andre, en enhet som enten er *mindre eller større* enn en stat. For øvrig finnes det en rekke måter å typologisere regionene på, som «funksjonelle regioner», «administrative regioner», «utkantregioner», «frontregioner», «historiske regioner», «identitetsregioner» osv. (jf. Grindheims bidrag, med litteraturreferanser).

De to siste typene, «historiske regioner» og «identitetsregioner», oppfattes ofte som det samme og har tiltrukket seg særlig oppmerksomhet også i den moderne regionbyggingen. Ved sin sterke forankring i «historiske landskap» med en historie som ikke sjelden går lenger tilbake i tid enn staten (som Katalonia i Spania og Bretagne i Frankrike), får de gjerne en særlig regional legitimitet. På denne måten blir politisk regionbygging, historisk begrunnelse og identitetsskaping sider ved samme sak. Dette er også bakgrunnen for at moderne regionbygging nærmest aldri framstår som rein konstruksjon. De har alle, mer eller mindre, en historisk forankring, og de har behov for historisk legitimering – likesom regionbyggerne har behov for historikere.

Det er utviklet mange teorier og modeller om forutsetningene for regiondannelse. Her har jeg bare anledning til kort å peke på et par av de meste relevante for norske forhold, og kanskje særlig for det nordnorske caset. Jeg vil trekke fram to eksempler.

Det ene er Stein Rokkan og Seymore Martin Lipsets velkjente *sentrum–periferi-modell*. Den opererer med tre faser i den regionalpolitiske utviklingen. I første fase oppstår former for «motkultur» i regionen, som kan få ulike uttrykk, særlig med brodd mot statens sentralisering og underkjenning av regionen som politisk nivå. I andre fase oppstår det begrenset kommunikasjon mellom regionen og «kjerne»-områdene av riket, en slags forhandlings situasjon. Og i tredje fase skjer det så en full regional mobilisering, som gir gevinst i den liberale og demokratiske

statsdannelsen i form av overføring av politisk makt og økonomiske virkemidler (Rokkan og Lipset 1967; jf. Rokkan 1987).

Den andre modellen jeg vil trekke fram, er et produkt av regionprosesser og debatter under oppkomsten av de nye regiondannelsene mot slutten av 1900-tallet, nemlig den finske geografen Anssi Paasis «*institusjonaliseringsmodell*», som opererer med fire kronologiske faser. Den første fasen består av bevisstgjøring av et regionalt territorium, den andre av lansering av samlende symboler (som navn, flagg osv.), den tredje av bygging av institusjoner som arbeider for å skape en felles regional identitet, mens den fjerde og siste fasen er representert ved regionen som et «sluttprodukt», med formell status og med formaliserte funksjoner (Paasi 1986, 1996, 2003).

Teorier kan bidra til å klargjøre konkrete eksempler på regiondannelse, især sentrale forutsetninger og uttrykk. Nord-Norge egner seg godt som et slikt eksempel. Det er alt skrevet ganske mye om regionbyggingen i Nord-Norge, slik at det her er tilstrekkelig med en kort sammenfatning (jf. Arbo 1996, 1999, 2005, 2007; Niemi 1993, 1994, 1997, 2000, 2000a, 2000b, 2001, 2004, 2006, 2006a, 2007; Tjelmeland 1996, 1997, 1997a, 2000; Zachariassen 2008).

Oppfinnelsen av Nord-Norge

Fram til andre halvdel av 1800-tallet hadde Nord-Norge ikke noe navn i vanlig bruk som dekket hele landsdelen. Ja, det fantes knapt noen klar forestilling om landsdelen som en særskilt territoriell enhet. Fra gammelt av hadde her vært ulike betegnelser, men ingen dekket hele området. Hålogaland var opprinnelig bare Helgeland, men etter hvert som den norrøne bosettingen spredte seg nordover gjennom sagatida, kom navnet til å omfatte landsdelen nordover til om lag Malangen, mens Finnmark – Finmarken – kom til å bli liggende utenfor, som «finnenes [samenes] land.» På overgangen mellom middelalderen og tidlig nytid utgjorde riktignok Vardøhus len hele landsdelen, men navnet forsvant ved forvaltningsreformen rundt 1660 da amtsinndelingen ble gjennomført, med to amter i Nord-Norge, Nordlandene (nåværende Nordland og Troms) og Finmarken. I en kort periode, 1789–1866, ble Troms (som hadde utgjort

et fogderi) lagt til Finnmark, med Finmarkens amt som utfall. Siden 1866 har amts-/fylkesgrensene og -navnene vært slik som i dag.

Den eneste felles betegnelsen man hadde på 1800-tallet for hele landsdelen, var Tromsø stift, som kom til etter at Tromsø ble bispesete i 1840-åra i landets nordligste bispedømme (stift), som altså omfattet hele Nord-Norge. Men det sier seg nærmest sjøl at stiftsnavnet ikke egnet seg godt som allmenn territoriebetegnelse. Samtidig er det klart at det på 1800-tallet og trolig også langt tidligere fantes *forestillinger* om Nord-Norge som et eget område med særegne karakteristika, både historisk, topografisk og kulturelt. Men for den lille gruppa med nordnorske regionalister som nå stod fram, var det viktig å skape noe helt nytt, der det måtte foretas en balansegang mellom fortid og samtid og der behovet for et nytt og samlende navn ble ansett som grunnleggende viktig sett i forhold til ideene og visjonene gruppa utviklet.

«Nord-Norge» ble skapt ved et kafébord i Kristiania i 1884, en hendelse vi har detaljerte førstehåndskilder om (jf. Martinsen 2003: 69; Niemi 1993). Skaperne var en liten gruppe studenter, kunstnere, akademikere og politikere fra Nord-Norge som soknet til Nordlændingenes Forening, det første bygdelaget som ble dannet i hovedstaden, i 1862. I denne kretsen finner vi navn som stortingsmann og seinere stortingspresident Sivert Nielsen fra Bodø, komponist og musiker Ole Olsen fra Hammerfest, Elias Blix, seinere professor, statsråd og salmedikter, Ole Tobias Olsen, seinere prest, folkeminnesamler, ingeniør, også kjent som «Nordlandsbanens far», Anton Christian Bang, seinere professor, statsråd og biskop, og Richard With, «hurtigrutas far». Det var en elitegruppe som levde i en slags diaspora i hovedstaden og drømte om den hjemlige region og utviklet visjoner om dens framtid, i likhet med tilsvarende grupper i mange hovedsteder i Europa. Utgangspunktet for dem var en regional patriotisme og behovet for et slags historisk oppgjør med landsdelens skjebne gjennom mange hundre år som et utbyttet og utnyttet område, i deres øyne behandlet nærmest som koloni. Ideologien var definitivt framtidrettet. Medlemmene av gruppa var *modernister* med visjoner om Nord-Norge som et «framtidland» der de enorme naturrikdommene kom landsdelen til gode, om at «rettferdighet» endelig skulle bli oppfylt. Derfor måtte territorienavnet ikke bli oppfattet som tilbakeskuende, med

de ofte forekommende ensidige referansene til sagatidas storhetstid, en vill natur og til eksotiseringen av samene som «usiviliserte», men «edle ville». Hålogaland-navnet kunne vekke slike assosiasjoner, ved siden av at navnet hadde en avgrenset territoriell dekning. Disse nordnorske pionerene var således *instrumentalister* og *konstruktivister* som hadde som klart mål å «oppfinne» regionen Nord-Norge. *Essensialisme* eller *primordialisme* hadde de ikke mer sans for enn i erkjennelsen av at landsdelen hadde en eldre historie som kunne tjene som materiale i identitetsbyggingen og som symbol på sammenheng og helhet.

«Nord-Norge» var et nærmest genialt navn sett i forhold til visjoner og ideer, samtidig som det var enkelt (Fulsås 1997). For det første signaliserte navnet at regionen var *norsk* – en del av Norge; her skulle det ikke være snakk om noen form for segregasjon eller noe som kunne vekke tanken om separasjon. For det andre ble den særlige geografiske dimensjonen understreket – det nordlige var den klare identitetsmessige hovedmarkør. Og for det tredje markerte altså navnet en frikobling fra den belastningen som sagatidshistorien og den tradisjonelle essensialiseringen hadde utgjort. Nord-Norge-navnet fikk da også snart sine etterlignere, som navnet Sørlandet.

Men det tok tid før Nord-Norge-navnet ble tatt i alminnelig bruk, til hverdags, i politikk og forvaltning, sjøl om mange eksempler på bruk viste seg ganske snart. Egentlig var det først i mellomkrigstida at det slo gjennom for alvor, ikke minst som resultat av partipolitisk mobilisering om nordnorske spørsmål. Men det måtte faktisk i noen grad konkurrere i ulike sammenhenger med «Hålogaland», som viste en seig overlevelses-evne, især innen kulturarbeid (jf. Hålogaland historielag og tidsskriftet *Håløygminne*, som ble etablert i 1920). Også i vår tid har «Hålogaland» blitt anvendt på nye tiltak og institusjoner. Ett eksempel er Hålogaland Teater, et annet er navnsettingen av en egen, foreløpig ikke-formalisert region som dekker det aller nordligste av Nordland og det aller sørligste av Troms, Hålogalandsregionen, en region som for øvrig også utgjør egen fotballkrets, Hålogaland fotballkrets.

Byggingen av Nord-Norge

Byggingen av Nord-Norge som region skjedde gjennom skilte faser, som minner om fasene i de teoriene vi foran har tatt en titt på, især Paasis.

Den første fasen strekker seg fra 1860-tallet, med dannelsen av Nordlændingenenes Forening, til om lag 1914, en fase der regionalismen i hovedsak var et anliggende for en elite utenfor landsdelen og der hovedoppgaven var å bevisstgjøre territoriet, ikke minst ved bruk av symboler, med selve navnet som det viktigste. Denne fasen kan derfor kalles *symbolfasen*. Straks Elias Blix' salme «Barndomsminne», med «Å eg veit meg eit Land/ Langt der uppe mot Nord» i åpningsstrofen var blitt publisert (1996), var det klart at de nordnorske regionalistene hadde fått og tok i bruk et nytt og mektig symbol i form av denne «regionale nasjonalsangen» (jf. Aschim 2008: 442–444). Under den storstilte nasjonale feiringen i 1914 av hundreårsminnet om Grunnloven mobiliserte også de nordnorske regionalistene og minnet om at Nord-Norge ofte ble glemt i den nasjonale sammenhengen. Og nå mente de at de også fikk dette demonstrert: Det praktfulle og påkostede «nasjonalkartet» som ble laget i forbindelse med jubileet, framstilte Nord-Norge som en fjern og forminsket avkrok, der landsdelen ble sett fra sør mot nord. Regionalistene laget i forbitrelse sin egen kartversjon, der Nord-Norge fikk sin rettmessige plass. Også selveste Knut Hamsun sluttet seg til rekkene i jubileumsåret, gjennom sin «Nordlandskantate»: «Vi lå bak de hundrede mile,/ og hele verden lå gjemt/ Selv landets børn trodde halvt vi var til,/ men visste det ei bestemt».

Den andre fasen strekker seg fra 1914 til andre verdenskrig, en fase preget av kunnskapsbygging om landsdelen og av skaping av et landsdelsprogram. Fasen kan således betegnes *kunnskaps- og politiseringsfasen*. Regionalistene utnyttet og formidlet forskning om landsdelen som ledd både i bevisstgjøringen og identitetsbyggingen og som basis for krav om tiltak. Det regionpolitiske program som ble utviklet, dreide seg om en lang rekke forhold, som krav om kultur- og utdanningsinstitusjoner (gymnas, arkiv, landsdelsmuseum, universitet osv.), moderne kommunikasjonsutbygging, industrireisning, bedre tilrettelegging av import og eksport over nordnorske havner, etc.

I 1930-åra begynte arbeidet å gi resultater i form av at politiske problemstillinger knyttet til landsdelen for alvor ble tatt opp nasjonalt, også i

partiprogrammer og i valgkamper. Nord-Norge var således den første landsdel som erfarte en distriktpolitisk opptakt. Da krigen kom, var faktisk Nord-Norge til en viss grad på vei mot en form for forvaltningsregion eller «periferi-» eller «frontregion». Ja, her var også ansatser til en identitetsregion; mange følte eller ønsket å føle seg som «nordlending», og den bevisste og utstrakte bruken av både «nordlending» og «Nord-Norge» virket utvilsomt identitetsfremmende.

Regionalistene utnyttet også i noen grad forestillingene om «den russiske fare» i argumentasjonen for særskilte tiltak: Om ikke nasjonen tok ansvar i regionen, kunne den komme til å bli et bytte for den store nabo i nord. Samtidig understreket regionbyggerne gang på gang at regionbygging og nasjonsbygging burde gå hånd i hånd; det dreide seg om to sider ved samme sak.

Et nytt tiltak i denne fasen var landsdelsmesser, der næringslivet mobiliserte kraftig, i samarbeid med offentlige myndigheter. Et annet var en serie avisartikler om «vår [landsdelens] husbondsrett» samordnet av en gruppe regionalister som kalte seg «Nordnorsk reisning», anført av soknepresten i Sortland, Alf Wiig, etter krigen den første biskop i Nord-Hålogaland bispedømme, som ble til i 1952 da Tromsø stift ble delt i to, Nord- og Sør-Hålogaland. For sin regionale innsats fikk for øvrig Wiig Petter Dass-medaljen, innstiftet av Nordlændingenes Forening i 1912.

Den tredje fasen er etterkrigstida fram til om lag 1970; den utgjør et slags *mellomspill*, der den organiserte regionalismen nå var langt mindre synlig. I denne fasen dreide det meste i landsdelen seg om gjenoppbygging etter krigsødeleggelsene og om nyskaping økonomisk og sosialt (jf. Tjelmeland 1997a). Interessant i vår sammenheng er at Nord-Norge også i denne fasen framsto som en særegen landsdel. Den første plan for utvikling av en hel landsdel, en «landsdelsplan», kom nettopp for Nord-Norge, *Nord-Norge-planen* i begynnelsen av 1950-tallet (jf. Arbo 2007). Alt noen år tidligere, i 1947, var Studieselskapet for nordnorsk næringsliv blitt stiftet, som en interesseorganisasjon for bedrifter, organisasjoner, kommuner og fylker, for å fremme næring og økonomisk utvikling i landsdelen.

I denne fasen, med stats- og distriktsøkonomiske planer i hovedfokus for å løse «problemet Nord-Norge», var det ikke mye rom for regional

identitetsbygging. Men det var visse tilløp, som viser at her fantes strømninger med forankring i førkrigstidas regionalisme og med syn for de gamle rettferdighetskrav om delaktighet i kulturgoder som var sjølsagte i Sør-Norge, men som skulle utvikles på nordnorske premisser. Ett utslag var stiftelsen av Hålogaland Teaterselskap i 1954, som ønsket «nordnorsk mål på nordnorsk scene»; andre utslag var etableringen av Festspillene i Nord-Norge i 1964 og av Nordnorsk kulturråd samme år, for øvrig noen måneder før Norsk kulturråd så dagens lys.

Den fjerde fasen er fra om lag 1970 til omkring 1990, der *identitetsbygging* sto særlig sentralt, sammen med kulturell institusjonsbygging. En nordnorsk identitetsregion har neppe noensinne vært nærmere realisering enn i denne fasen. Som ellers i landet kom gjennombruddet på 1970-tallet, slik vi alt har vært inne på, med de samme allmenne drivkrefter og forutsetninger. I Nord-Norge fikk identitetsbyggingen særlig mange konkrete uttrykk, fra den omfattende organiseringen av museer og historielag og en eksplosjon i lokal- og regionhistorisk forskning og publisering, til etableringen av Hålogaland Teater og *Nordnorsk Magasin*, fra visebølgen til nasjonalt gjennombrudd for nordnorsk fotball, med Bodø Glimts cupmesterskap i 1975 – med unison avsynging på tribunene av Blix' «Barndomsminne». Nordnorsk vinteridrett hadde for øvrig lenge bidratt til regional bevissthet og hadde også lenge blitt brukt av regionbyggerne. Også etablering av distriktshøgskoler og Universitetet i Tromsø bidro til den regionale institusjonsbyggingen, særlig ved at forskere og lærere gjennom sin produksjon og formidling faktisk både kunne bekrefte og fremme regional identitet. Landsdelsutvalget for Nord-Norge, etablert i 1974, bidro innen samfunnsplanlegging og utviklingsarbeid til regionbildet, fulgt opp av en rekke landsdeltak innen kulturlivet, ofte med Nordnorsk kulturråd som koordinator.

Nord-Norge i forvitring?

I en femte fase i Nord-Norges moderne regionhistorie, fra om lag 1990 til i dag, har tendenser gjort seg gjeldende som har trukket i ulike retninger og som har satt spørsmålstejn både ved den regionale identiteten og den gamle ideen om én samlet region. Bildet av Nord-Norge som identitets-

region har således slått sprekker; landsdelen har blitt truet av forvitring og av splittende krefter både innen og utenfor regionen.

For det første har en ny generasjon ikke kjent seg igjen i de *bilder* av landsdelen og av nordlendingen som ikke minst ble tegnet og nærmest kanonisert på 1970-tallet, med referanser til metaforer som «sjarken og støa» og symboler som Oluf i Raillkattlia. I diskurser i denne fasen har det gjort seg gjeldende oppfatninger om «fleksible identiteter», «situertethet», «kreolisering», «valg» og ny «skaping» av identitet, som motsatser til de tidligere homogene og bastante bildene av nordlendingene og Nord-Norge. Likeså har yngre samfunnsforskere og forfattere opponert mot en del av den tolkningen av nordnorsk nyere historie og samfunnsutvikling som ble gjort på 1960- og 70-tallet (jf. Strøksnes 2006, 2007). For eksempel har pioneren og giganten Ottar Brox opplevd «fadermord», sjøl om det fortsatt finnes mange tilhengere av hans grunnleggende teser om økonomi og samfunnsliv i Nord-Norge (jf. Brox 1997, 2007). Et klart uttrykk for dette oppbruddet fra tidligere etablerte forestillinger er den stadig tilbakevendende offentlige debatten om nordlendingen – om hvem han/hun egentlig er, om hvem som egentlig er den «rettmessige» nordlending, om hans/hennes identitet (jf. Thomassen 1997, Fulsås 1997, Thuen 1999, Jaklin 2004: 463–64, 470–777).

For det andre har *nye ideer* om regionalisering internt i landsdelen gjort seg gjeldende, stimulert av nyliberalisme, sentralisme, strukturendringer i næringslivet og av nye ideologiske strømninger, ikke minst i forbindelse med de mange utredninger, rapporter og debatter knyttet til den planlagte store nasjonale regionreformen. Flere eksempler på institusjonelt oppbrudd fra landsdelsrelaterte tiltak viser en forvitring *innenfra* av regionen, som avvikling av flere landsdelstiltak innen kultur, som Nordnorsk kulturråd, NRKs avvikling av landsdelsforankret organisering og sending, prioritering av fylkeskommunale ambisjoner framfor ambisjoner på vegne av landsdelen, utviklingen av høyskoler til lokalregionale utviklingsmotorer, osv.

For det tredje er det, i presset *utenfra*, flere forhold som virker splittende. Det ene er koblingen mellom regionalisme og etnisk mobilisering, med urfolkspolitikken og Sametinget særlig i minne. Sametinget er en norsk «nasjonal» institusjon, men samene er spredt over flere land, innen

et «hjemlandsterritorium», Sameland/Sápmi, som i ulike sammenhenger framstår som en idé om både en særskilt nasjonal og transnasjonal region. Også andre transnasjonale regionprosjekter har konkurrert om politiske ressurser og oppmerksomhet, samtidig som de har resultert i splittelser innad i landsdelen. På den ene siden inngår hele Nord-Norge i Barentsregionen og også i Nordkalott-samarbeidet. Men på den andre siden er de ulike fylkene representert for seg; dessuten er det tendenser til at de orienterer seg i ulike retninger innen det transnasjonale regionsamarbeidet, for eksempel Nordland mot St. Petersburg og Finnmark mot Murmansk og Arkhangelsk.

Og for det fjerde synes utviklingen i Barentshavet – «den siste frontier» – med de gigantiske mulighetene som tegner seg innen *gass- og oljerelatert* virksomhet, å kunne bidra til ytterligere press mot landsdelen som én region. Foreløpig er det som kjent bare lengst i nord at virksomheten er åpnet, med de mulighetene dette vil kunne gi særlig i Finnmark, ja Hammerfest med Snøhvit har jo alt sett hva dette kan gi av gevinst. Ett scenario er at dersom Norskehavet nord for Helgeland ikke åpnes for olje- og gassutvinning, oppstår en geografisk asymmetri i økonomiske utviklingsmuligheter, der kanskje særlig «regionen» Vesterålen, Lofoten, Ofoten og Sør-Troms, «Hålogalandsregionen», kan bli en økonomisk bakgård. Mot et slikt scenario står selvsagt argumenter fra miljøvernhold.

Region i regionen, periferi i periferien

I kjølvannet av alle utredningene og forskningsrapportene knyttet til det nasjonale regionprosjektet har det naturlig nok vært særlig ett spørsmål som har gjort seg gjeldende i de politiske miljøene i regionene, især i periferier som sliter med lavt og synkende folketall og sviktende sysselsetting: Vil nye regiongrenser være til fordel eller ulempe for det periferiområde som i dag er etablert som en politisk og forvaltningsmessig enhet? I Nord-Norge har spørsmålet vært spesielt påtrengende i Finnmark. Og det var ikke tilfeldig at det var i Finnmark motstanden var størst mot de regionmodeller som innebar at fylket skulle inkorporeres i en ny storregion, enten den omfattet hele landsdelen eller deler av den. Forklaringen på motstanden er langt på vei å finne i historiske erfaringer. Jeg vil derfor

avslutte mitt bidrag med et sideblikk på problemstillinger knyttet til dette fylket, som illustrasjon på de iboende interne spenninger som gjerne gjør seg gjeldende i moderne regionbygging, med forestillinger om regioner innen regionen, om periferier i periferien, forestillinger som ofte har historiske røtter.

Det er ikke vanskelig å se at Finnmark har hatt en *historisk særstilling* både i riket og i landsdelen, som vi dels alt har vært inne på i beskrivelsen av bosettings- og grensehistorien. Denne særegne historien, som er preget av innvandring til området fra nabolandene, ikke minst Finland, så vel som fra Sør-Norge og fra deler av det øvrige Vest-Europa, har skapt det historisk sett mest utpregede flerkulturelle området i landet. I vår egen tid har den kulturelle og etniske heterogeniteten blitt ytterligere skjerpet gjennom omfattende tilskudd av nyinnvandrere, asylsøkere og flyktninger. Da den seinmoderne migrasjonsstrømmen satte inn, var for øvrig kommuner i Finnmark straks villig til innsats, noe som kan tolkes som utslag av den historiske erfaring fylket har hatt med flerkulturalitet og innvandring og med tvangsevakueringen mot slutten av andre verdenskrig. Samtidig er deler av fylket de yngste deler av norsk statsterritorium på fastlandet. Først ved grensedragningen i 1751 ble Kautokeino og Karasjok norsk område, mens Sør-Varanger ikke ble innlemmet før ved grensedragningen i 1826. Denne særegne historien har, sammen med fri adgang til rike naturressurser, bidratt til bildet av fylket som *frontier*, som dynamisk grenseland (jf. Brox 1984).

En annen side ved Finnmarks historie som skiller seg ut, er statens langvarige bestrebelser på å *integre* området fullt ut i riket. En rekke prosjekter har blitt lansert for dette, i tur og orden stimulert av ideer om statsbygging, nasjonsbygging og velferdsstatsbygging, der midlene varierte, fra økonomisk politikk til misjon, fra minoritetspolitikk til forsvarspolitikk, osv. Mange av tiltakene satte et mindreverdsstempel på området og befolkningen. For eksempel bidro utvilsomt privilegie- og monopolhandelen på 1600- og 1700-tallet, som ledd i statsbyggingen, til klientifisering av deler av befolkningen. I noen grad ble Finnmark også brukt som forvisningssted i kriminalforvaltningen, noe som også bidro til forestillingene om Finnmark som fjernt og usivilisert, ja som koloni. Likeså medførte den assimilatoriske minoritetspolitikken, *fornorskningspolitikken*,

fra midten av 1800-tallet og fram til andre verdenskrig, til stigmatisering av samer og kvener.

Sett i forhold til målsettingene lyktes den fullstendige integrasjonen av fylket og befolkningen her aldri fullt ut. Kulturen og etnisiteten representerte i seg sjøl en seig motstand, det samme gjorde deler av religionen, som læstadianismen, og den økonomiske tenkemåten, med sin forankring i husholdsøkonomi. Motkulturelle offensiver har dertil kommet i tur og orden, i form av etnisk mobilisering blant samer og kvener, den regionale arbeiderbevegelsen og den nordnorske regionalismen. I ikke liten grad dreide det seg om en hegemonikamp med både nasjonale og regionale aktører (Zachariassen 2008).

I alt dette opplevde aktører i og fra Finnmark stadig at fylket var *annerledes* også i en nordnorsk kontekst, at sett fra Troms og Nordland var landet lenger nord og øst tilbakeliggende – ja, fremmed. Finnmarkinger opplevde stadig vekk at de ikke ble betraktet som skikkelige nordlendinger, til tross for at den nordnorske regionalismen omfattet hele landsdelen. Det følte – og føles fortsatt for mange – langt riktigere å omtale seg som «finnmarking» enn som «nordlending.» Popgruppa Unit Fives velkjente låt fra 1970-tallet «Æ e' nordlending æ, korsen e' det med dæ?» sjokkerte mange finnmarkinger – gruppas medlemmer var jo fra Hammerfest!

«en Rangens Væsensforskjell»

I den nordnorske regionalismen ser vi eksempler på denne interne regionale spenningen, for eksempel nedfelt i en korrespondanse mellom to personer som tilhørte den eliten som drev prosjektet, begge opprinnelig fra Finnmark, nemlig komponisten Ole Olsen i hovedstaden og dikteren Julius Bauman, som hadde emigrert til Amerika og som arbeidet med regionbyggingen herfra, i regi av Nordlandslaget i Amerika og Canada. I den fortrolige korrespondansen mellom dem kommer det fram at de hadde opplevd at det fantes «en Rangens Væsensforskjell» mellom folk fra Nordland og Troms på den ene siden og folk fra Finnmark på den andre siden. Olsen og Bauman var ikke i tvil om at de førstnevnte oppfattet seg sjøl som et særskilt folk med en gammel og heroisk historie, med linjer tilbake til de store håløygiske høvdingene i sagatida og til Petter Dass og «rik-

tig» nordnorsk kultur, mens folk fra Finnmark nærmest kunne tilsidesettes både historisk og kulturelt. Og forsøkte man, skriver Ole Olsen, å stå fram som noe eget og verdifullt, som «finnmarking» eller «hammerfesting», ble man fullstendig oversett eller latterliggjort (Niemi 2001: 64–65). Også seinere under den regionale mobiliseringen finner vi ofte forestillinger om Finnmark som tilbakeliggende periferi og finnmarkingene nederst på en regional rangstige.

Krigen og gjenreisningen bidro ytterligere til bildet av Finnmark som en egen territoriell enhet, delvis sammen med Nord-Troms. Den brente jords taktikk som den tyske okkupasjonsmakt gjennomførte, rammet som kjent bare området nord for Lyngen, og gjenreisningen ble derfor også organisert lokalregionalt, blant annet med et eget «Finnmarkskontor».

Den seinmoderne samiske mobiliseringen og rettighetsproblematikken som den har reist, er et ferskt eksempel på ytterligere markering av Finnmarks særegenhet. Etter at Samerettsutvalget, nedsatt av regjeringen i 1980, hadde gjennomført en utredning av de prinsipielle minoritets- og urfolksrettslige spørsmålene i 1984 (NOU 1984:18), konsentrerte det seg kun om rettslige forhold i Finnmark, et arbeid som ble sluttført i 1997 (NOU 1997: 4). Ett av resultatene er *Finnmarksloven*, vedtatt av Stortinget i 2005 (Lov om rettslige forhold og forvaltning av grunn og naturressurser i Finnmark fylke), iverksatt i 2006 (jf. Josefsen 2007; Hernes og Oskal 2008). Loven overfører til innbyggerne i Finnmark, representert ved et styre valgt av Sametinget og Fylkestinget, full disponering av all grunn i fylket; arealet har fått den offisielle betegnelsen Finnmarkseiendommen. Det dreier seg således om en i norsk sammenheng enestående overføring av autonomi til et regionalt organ, sjøl om autonomien er avgrenset til bestemte forvaltningsområder. En særlig viktig del av bakgrunnen for loven er sjølsagt problemstillinger om samiske rettigheter og urfolksrett. Men samtidig er loven en offentlig erkjennelse av at Finnmark har en særegen rettshistorie, der også statlige overgrep har funnet sted, og av at tida nå var moden for kompensatoriske tiltak – tiltak for å rette opp for historisk urett.

Det er også andre geopolitiske aspekter som i det aller siste ytterligere har markert Finnmarks regionale særstilling. Både i forhold til Nordvest-Russland etter slutten av den kalde krigen, olje- og gassindustrien i

Barentshavet og regjeringens nye nordområdepolitikk, framstår Finnmark som særdeles interessant. Sammen med Finnmarksloven kan disse utviklingstrekkene komme til å markere et historisk faseskille: Et fylke med enestående forvaltningsmessig autonomi over sitt territorium og med gode kort på hånden gjennom sin geografiske posisjon og sin nærhet i forhold til nesten alt som rommes av landets nordområdepolitikk.

De nordnorske regionalistene drømte i mellomkrigsåra om at nordlendene skulle «bli herrer i eget hus». Finnmarkingene har ikke mindre grunn til slike drømmer i dag.

Konklusjon

Nord-Norge framstår som et interessant og fruktbart regionalt case å studere, både teoretisk og empirisk. Et sammensatt og rikholdig kildemateriale ligger vel til rette for testing av moderne regionalismeteorier i tillegg til at den konkrete regionbyggingen gjennom skilte kronologiske faser lar seg kartlegge og analysere. Mye tyder på at Nord-Norge er Norges første moderne region i den forstand at regionen ble bevisst skapt «innenfra» og etter hvert institusjonalisert gjennom regionaliseringsprosesser der staten spilte en sentral rolle, både i samvirke med regionbyggerne i landsdelen og som egen aktør. Gjenreisningstida etter andre verdenskrig markerer et gjennombrudd for det statlige engasjement, der Nord-Norge blir den første landsdel som får særskilt politisk og økonomisk oppmerksomhet. Men denne artikkelen viser også at her var – og er – sprekker i det regionale byggverket. Her fantes fra starten av regioner i regioner, med Finnmark som det fremste eksempel på en periferiregion i regionen, der klare uttrykk gjorde seg gjeldende både på stigmatisering og mindreverd. Utviklingen de siste par tiår har også vist at Nord-Norge som region har blitt presset både innenfra og utenfra i den konkurranse om regional oppmerksomhet som har oppstått som følger av lokalregionale ambisjoner, etnisk mobilisering, nyliberalistiske trender og internasjonal regiondannelse.

Samtidig må det konstateres at mangelen på systematiske komparative studier av regiondannelse i Norge og Norden foreløpig setter grenser for de konklusjoner en kan trekke om det eventuelt unike ved det nordnorske case.

Litteratur

- Arbo, Peter 1996: Fra industriorientert til kunnskapsorientert modernisering. Om Nord-Norges plass i kunnskapssamfunnet, Erik Oddvar Eriksen (red.): *Det nye Nord-Norge. Avhengighet og modernisering i nord*, Bergen
- Arbo, Peter 1999: Paradokser i periferien. Regionalisering i et nordnorsk perspektiv, *Plan* 1-2
- Arbo, Peter 2005: Sterke regioner i et næringslivs- og innovasjonsperspektiv, Jon P. Knudsen (red.). *Sterke regioner – forskning og reform*, Bergen
- Arbo, Peter 2007: Den regionale fellesnevner, *Plan* nr. 2
- Aschim, Anders 2008: Elias Blix. Ein betre vår ein gong, Oslo
- Brox, Ottar 1984: *Nord-Norge fra allmenning til koloni*, Oslo/Bergen/Tromsø
- Brox, Ottar 1997: Omstridte punkter i Nord-Norges nyere historie, Øyvind Thomassen og Jostein Lorås (red.): *Spenningen land. Nord-Norge etter 1945*, Oslo
- Brox, Ottar 2007: Nord-Norges bygder – er de liv laga? *Plan* nr. 2
- Døssland, Atle 1998: Strilelandet som særeigen region, Øyvind Bjørnson mfl. (red.), *Til debatt. Innlegg ved Norske historiedagar 1996*, Bergen
- Døssland, Atle og Karl Erik Johansen 1999: *Strilesoga*, bd. 4, Bergen
- Eriksen, Erik Oddvar 1996 (red.): Det nye Nord-Norge. Avhengighet og modernisering i nord, Bergen
- Fulsås, Narve 1997: Nordnorsk eigenart og nordnorsk identitet, Øyvind Thomassen og Jostein Lorås (red.): *Spenningen land. Nord-Norge etter 1945*, Oslo
- Helle, Knut (red.) 2006: *Vestlandets historie*, bd. 1-3, Bergen
- Hernes, Hans-Kristian og Nils Oskal (red.) 2008: *Finnmarksloven*. Oslo
- Jaklin, Asbjørn 2004: *Historien om Nord-Norge*, Oslo
- Josefsen, Eva 2007: Finnmarksloven – en normalisering av rettsforhold, *Plan* nr. 2
- Ljøseth, Arnljot 1996: *Fylkeshistorie for Møre og Romsdal*, bd. III, Oslo
- Martinsen, Marit 2003: *Fembøringen på prærien. Nordlandslaget af Amerika 1908-1945*. Hovedoppgave i historie, Universitetet i Tromsø
- Niemi, Einar 1993: Regionalism in the North: the Creation of North Norway, *Acta Borealia* 2/1993
- Niemi, Einar 1994: Region og nasjon, May-Brith Ohman Nielsen (red.), *Nasjonal identitet og nasjonalisme*, Oslo
- Niemi, Einar 1997: Regionalismens janusansikt, Bjørn-Petter Finstad et al. (red.), *Stat, religion, etnisitet*, Tromsø
- Niemi, Einar 2000: Regions and Regionalisation. Introduction, Proceedings 19th International Congress of Historical Sciences. Reports, Abstracts and Round Table Introductions, Oslo
- Niemi, Einar 2000a: North Norwegian Rising! Regionalism and Nation Building in the North, 1900-1940, Richard Holt et al. (red.): *Internationalisation in the History of Northern Europe*, Tromsø

- Niemi, Einar 2000b: Inventing a Region: the Case of North Norway, Sigurdsson & J. Skaptason (red.), *Aspects of Arctic and Sub-Arctic History*, Reykjavik
- Niemi, Einar 2001: Nordnorske regionale strategier. Fortidsforestillinger og hjemkomstmyter, Trond Thuen (red.): *Fortidsforståelser*, Kristiansand
- Niemi, Einar 2004: Region, fortidsforestillinger, etnisitet, Bård A. Berg og Einar Niemi (red.): *Fortidsforestillinger*, Tromsø
- Niemi, Einar 2006: Nord-Norge – én region eller regionenes region? Et historisk perspektiv, Bård A. Berg og Einar Niemi (red.): *Energi, modernisering og byutvikling*, Tromsø
- Niemi, Einar 2006a: Nord-Norge – fra oppfinnelse til identitetsregion? Med sideblikk på Nordnorsk Kulturråd, *Håloygminne* nr. 4 2006
- Niemi, Einar 2007: Nord-Norge sett i et historisk perspektiv – en oppfinnelse? *Plan* nr. 2
- NOU 1984:18 Om samenes rettsstilling
- NOU 1997:4 Naturgrunnlaget for samisk kultur
- Paasi, Anssi 1986: The Institutionalization of Regions: A Theoretical Framework for understanding Regions and the Constitution of Regional Identity, *Fennia* no 164
- Paasi, Anssi 1996: Territories, Boundaries and Consciousness. The Changing Geographies of the Finnish-Russian Border, Chichester/New York/Brisbane/Toronto/Singapore
- Paasi, Anssi 2003: Region and place: regional identity in question, *Progress in Human Geography*, vol. 28
- Puhle, Hans Jürgen 2000: Regions, Regionalism, and Regionalisation in 20th Century Europe, Proceedings 19th International Congress of Historical Sciences. Reports, Abstracts and Round Table Introductions, Oslo
- Regionalisme. Seminarrapport Utstein Kloster 2005. Haugaland Akademi, Stavanger
- Rian, Øystein 1997: Regionens rolle i historien, *Heimen* nr. 4
- Rian, Øystein 1998: Sentrum og periferi i Norden på 1600- og 1700-tallet, Øyvind Bjørnson mfl. (red.): *Til debatt. Innlegg ved Norske historiedagar 1996*, Bergen
- Rokkan, Stein 1987: *Stat, nasjon og klasse. Essays i politisk sosiologi*, Stavanger
- Rokkan, Stein og Seymore Martin Lipset (red.) 1967: *Party Systems and Voter Alignments: Cross-National Perspectives*, New York
- Selstad, Tor mfl. 2004: *Regionenes tilstand*, Lillehammer
- Slettan, Bjørn 1998: *Agders historie 1840-1920*, Kristiansand
- Strøksnes, Morten A. 2006: *Hva skjer i Nord-Norge?* Oslo
- Strøksnes, Morten A. 2007: Hva skjer i Nord-Norge, *Plan* nr. 2
- Thomassen, Øyvind 1997: Det annleise Nord-Noreg, Øyvind Thomassen og Jostein Lorås (red.): *Spenningenens land. Nord-Norge etter 1945*, Oslo
- Thuen, Trond 1999 (red.): *Landskap, region og identitet: Debatter om det nordnorske*, Bergen

- Tjelmeland, Hallvard 1996: Det seinmoderne Nord-Norge – likeretting eller regionalisering? Erik Oddvar Eriksen (red.): *Det nye Nord-Norge. Avhengighet og modernisering i nord*, Bergen
- Tjelmeland, Hallvard 1997: Kva tid oppstod Nord-Norge? Regionaliseringsprosesser i Nord-Norge fram til ca. 1950, Bjørn-Petter Finstad mfl.: *Stat, religion, etnisitet*, Tromsø
- Tjelmeland, Hallvard 1997a: Stat, ideologi og økonomi i Nord-Norge 1935-1995, Øyvind Thomassen og Jostein Lorås (red.): *Spenningenes land. Nord-Norge etter 1945*, Oslo
- Tjelmeland, Hallvard 2000: The Making of a Sub-Arctic Region: North Norway, 1900-2000, Proceedings 19th International Congress of Historical Sciences. Reports, Abstracts and Round Table Introductions, Oslo
- Tretvik, Aud Mikkelsen, Pål Thonstad Sandvik, Anders Kirkhusmo og Ola Svein Stugu 2005: *Trøndelags historie*, bd. 3, Trondheim
- Zachariassen, Ketil 2008: Rethinking the Creation of North Norway as a Region, *Acta Borealia* nr. 2

DEL 2

AGDER I HISTORISK LYS

Regionsbygging i sør

Dag Hundstad

Innledning

16. mars 2002: Agder Teater er fylt til randen av feststemte sørlendinger. Etter et langt forspill, med en rekke ulike arrangementer under paraplyen *Sørlandet i 100*, skal Sørlandet endelig få feire sitt hundreårsjubileum.¹ Det markeres nå at det er hundre år siden forfatteren Vilhelm Krag (1871–1933) lanserte begrepet Sørlandet i en kronikk (den såkalte «dåps-talen») i *Morgenbladet*. Før dette ble Sørlandet oftest regnet som en del av Vestlandet.

Kjerneområdet for Sørlandet var de to sydligste amtene i Norge, Lister og Mandal og Nedenes, de nåværende Aust- og Vest-Agder fylker. Fra slutten av 1800-tallet kan vi se en gryende regionalisme i denne delen av landet, med Krags introduksjon av sørlandsbegrepet som et paradigmeskifte. Sørlendingene mente de hadde kommet i skyggen av de øvrige landsdelene alt for lenge, og ønsket økte statlige midler og større fokus. Fra 1930-årene er det først og fremst sørlandskystens rolle som sommerlig feriemål som har fått oppmerksomhet. Landsdelen ble synonym med bokstavri-met «sol, sommer, Sørland», og myten om Sørlandet og sørlendingene ble skapt. De siste tiårene har folk i landsdelen i økende grad tatt til motmæle mot det som har vært oppfattet som en romantisering og subjektivisering av landsdelen, der regionalismen har mistet dynamisk kraft.

Utgangspunktet for denne artikkelen er et pågående doktorgrads-prosjekt, som dreier seg om utviklingen av sørlandsk regionsbygging og den sørlandske diskursen i et historisk perspektiv. I prosjektet er målet å finne

1 Andreassen (red.) 2002.

ut hvordan sørlandsdiskursen og den sørlandske regionsbyggingen ble naturalisert og endret innhold over tid. I teksten fokuseres det mest på regionsbyggingen som var knyttet til Vest-Agder og fylkeshovedstaden Kristiansand. Man er avhengig av flere empiriske undersøkelser for å slå fast i hvilken grad holdningene også var representative for Aust-Agder. I det følgende skal vi særlig gå inn på Vilhelm Krag og den tidlige regionalismen. Deretter blir ulike faser av den sørlandske regionale diskursen kort skissert og det gis et foreløpig forslag til periodisering. Først skal vi behandle begrepene region, regionalisme og regionsbygging og gi en forskningsstatus for feltet.

Regionsbegrepet

Begrepsapparatet i litteraturen som behandler regioner og regionalisering må først og fremst betraktes som analytiske verktøy, laget av politikere, byråkrater eller forskere for å utøve politikk, administrasjon eller forskning. Det er da ikke underlig at begrepene ikke samsvarer helt, i og med at de har hatt så forskjellig anvendelsesområde. Et iøynefallende forhold er at det i dag ikke finnes noen eksakt definisjon av begrepet *region* som man kan enes om på tvers av faggrensene. Vi må likevel kunne fastslå at dette dreier seg om en størrelse knyttet til vår måte å inndele verden på, altså en romlig kategori.

Det finnes for det første et uendelig antall tenkelige regionsinndelinger som ikke tar hensyn til politisk-administrative inndelinger. Disse er oftest basert på likhet av et eller annet slag, det være seg eksempelvis naturgeografiske, ressursmessige, økonomiske, sosiale, kulturelle eller etniske forhold, men kan også være basert på ulikheter, der ulike deler av regionen utfyller hverandre (funksjonelle regioner).

I dagligtalen sees begrepet likevel oftest i relasjon til politisk-administrative grenser, der regionen omfatter et territorium som er større eller mindre enn nasjonalstaten. Mens *transnasjonale* regioner omfatter flere nasjonalstater, ligger *subnasjonale* regioner innenfor de nasjonale grensene. Begrepet kan etter dette enten brukes om flere kommuner (kommuneregioner), om enkeltfylker eller om flere fylker (landsdelsregioner). Sørlandet kan på dette grunnlag karakteriseres som en landsdelsregion eller en landsdel.

Det er naturlig at det særlig er innenfor geografifaget vi finner teoretiske drøftinger av regionen. En av de mest kjente nyere teoretikere på feltet er den finske geograf Anssi Paasi. Mens regionen oftest bare blir sett på som et rammeverk for ulike fenomener, er Paasi opptatt av selve regionen som *konsept* – «[...] as a concrete dynamic manifestation of social (natural, cultural, economic, political etc.) processes that affect and are affected by changes in spatial structures over time».² Paasi har laget en modell for *regionens institusjonaliseringsprosess* der han ser på hvilke prosesser som gjør at regionen blir en del av de romlige strukturene i et samfunn og folks kollektive bevissthet. Paasis syn er at regionen skiller seg fra *stedet*, ved at det sistnevnte er knyttet til det enkelte individets liv, mens regionen er en institusjonell konstruksjon med en uttalt kollektiv dimensjon som spenner over en lengre epoke. Denne konstruksjonen blir bygget opp gjennom fire elementer som er i gjensidig dialog med hverandre. Disse elementene kan også sees som faser i en utvikling, men de opptrer ikke nødvendigvis kronologisk:

1. Materialisert/institusjonalisert praksis. Slik praksis skapes eksempelvis på grunnlag av infrastruktur, handelsmønstre eller ulik administrativ og politisk samhandling.
2. Regional bevissthet. Vi kan kalle dette for regional identifikasjon eller identitet. Bruker vi identitetsbegrepet, må vi imidlertid ikke se på dette som en fast eller uforanderlig «essens», men se på hvordan identiteten bestendig er under forandring og forhandling i ulike kontekster.
3. Regionens (re)presentasjoner, som er knyttet til forhold som symboler og merkevarebygging.
4. Regionens rolle i et romlig system. Regionen er altså en romlig kategori som må konkurrere med andre romlige kategorier.

Når disse elementene er til stede, er regionen en etablert enhet som kontinuerlig reproduseres i individuell og institusjonell praksis.³ Vi skal komme tilbake til Paasis teori i forbindelse med de ulike fasene av sørlandsk regionalisme.

2 Paasi 1986:110.

3 Paasi 1986; Lysgård 2004:32–34, Lysgård 2007.

Regionalisme

Begrepet *regionalisme* kan defineres snevert som en politisk kamp for selvstyre eller økt medbestemmelse for en region.⁴ Noen vil sågar reservere det til et krav om selvstyre for en region, altså løsrivelse fra nasjonalstaten. Begrepet forbindes også ofte med kulturell promotering av et bestemt område, kanskje særlig gjennom litteratur.⁵ I norsk sammenheng, der separatistiske retninger ikke har hatt betydning, er det hensiktsmessig å definere begrepet bredt, som en bevegelse der målet er å få økt oppmerksomhet, ressurstilgang eller [med-]bestemmelse for en region. Regionalisme kan da sees som en glidende skala fra relativt uskyldig patriotisme til voldelig separatisme. Det må likevel sies at det går et viktig skille mellom regionalismebevegelser som ønsker separasjon fra nasjonalstaten, og de bevegelsene som ønsker økte fordeler eller oppmerksomhet innenfor den eksisterende nasjonalstatens rammer. Det er de sistnevnte bevegelsene som, med få unntak, er enerådende i Skandinavia.⁶

Regionalismebegrepet, slik det er benyttet her, betegner en bevegelse nedenfra og opp. Regionens egne innbyggere er her oftest utgangspunktet, men man vil også finne regionalister som arbeider utenfra, eksempelvis fra hovedstaden. Statsviteren Michael Keating bruker også regionalismebegrepet om en bestemt statlig ideologi som legger til rette for fordeler for regionene – altså det vi like gjerne kan kalle distriktpolitikk – men dette ser vi bort fra her.⁷

Selv om regionalismebevegelsene i Skandinavia ikke har vært separatistiske, har de likevel hatt betydelig kulturell og politisk innflytelse. Dette har ofte vært underkommunisert, også blant historikerne. Tar man ikke høyde for den regionale dimensjonen i historieskrivningen, risikerer man at viktige sider ved forståelsen av fortiden tilsløres eller forsvinner.⁸

4 Syssner 2006:20.

5 Se eksempelvis: Engelstad and Griswold 1998.

6 Lysgård 2007:85.

7 Syssner 2006:19.

8 Frandsen 1994:19, se også: Aronsson 2005.

Regionsbygging

Skillet mellom regionalisme og regional integrering (regionalisering) vil i flere tilfeller være flytende. I litteraturhistorien opptrer eksempelvis begrepet «den sørlandske dikterskole», brukt om forfatterne Vilhelm Krag, Gabriel Scott, Thomas Krag og Olaf Benneche. Denne regionale litterære retningen kan betraktes som en form for *regionalisme*, der forfatterne hadde et mål om økt fokus på regionen i et nasjonalt perspektiv, men også som kulturell *regionalisering*, som et fenomen som øker integrasjonen og samhørigheten i regionen. En måte å samle disse begrepene på er å bruke det teoretiske konseptet *regionsbygging*, som er lansert av statsviteren Iver B. Neumann.⁹

Neumann er for det første inspirert av nasjonalismeforskningen. Sosiologen Benedict Anderson så på nasjonen som et fellesskap som ikke var reelt, men «opplevd» eller «forestilt».¹⁰ Dette synet har fått stor innflytelse. Det samme kan hevdes når det gjelder regionen. Dette begrunnes med at et fellesskap er basert på nærhet og personlige relasjoner mellom samtlige medlemmer, noe som er umulig, ikke bare i en nasjon, men også i en region. Det at fellesskapet er forestilt, vil ikke si at det ikke kan oppleves sterkt. Nasjonalisme eller regionalisme kan, som vi vet, mobilisere et særdeles sterkt emosjonelt apparat. Ofte brukes nære metaforer som «brødre», «familie» eller «mor» for å vise parallellene mellom det forestilte og det reelle fellesskapet. Slik viser man til selve arketyper for politisk organisasjon: familien.¹¹

Man skiller gjerne mellom *nasjonen*, som er et opplevd, ideologisk fellesskap som knytter befolkningen til et gitt territorium, og *staten*, som er det politisk-administrative apparatet som kontrollerer et gitt territorium.¹² Når det gjelder de norske landsdelsregionene, har ikke disse et styringsapparat som er analogt med statsapparatet på nasjonalt nivå. Dette gir landsdelsregionen et særlig sterkt preg av forestilt fellesskap, vi har altså å gjøre med en subjektiv og omskiftelig størrelse. I og med at lands-

9 Neumann 1992.

10 Anderson 1996.

11 Neumann 1992:63.

12 Syssner 2006:28.

delsregionen er labil, kan vi se hvordan enkeltaktører kan få en avgjørende rolle i regionsbyggingen. Neumann kaller slike aktører *regionsbyggere*. Aktørperspektivet tar likevel høyde for at regionsbyggingen hele tiden må foregå i dialog med strukturelle forhold på mikro- og makronivå.

For å få regioner til å fremstå som homogene eller funksjonelle, må regionsbyggerne velge ut historie, politiske bånd, kulturelle fellestrekk, økonomiske samhandlingsmønstre og andre forhold for å begrunne regionens eksistens. I ethvert geografisk område vil det være mulig å finne argumenter for samhörighet som begrunner regionsbyggingen.¹³ For historikeren er dette særlig interessant, idet forskning på regionsbygging nødvendigvis må innebære analyser av historiekultur.

Neumanns mest originale bidrag er at han lanserer en metode for hvordan man kan dekonstruere regionsbyggingen ved hjelp av *diskursanalyse*. Mennesket kommuniserer gjennom språket, og det er språket og de språklige mønstrene – *diskursene* – som gir omgivelsene mening for oss. Diskursbegrepet går videre enn bare det talte og skrevne språk. Også andre deler av samfunnet, som institusjoner, kan «leses» som deler av den regionale diskursen, og regionsbygging og diskursutvikling går altså hånd i hånd.

Mens regionsbyggerens mål er å få regionsbyggingen til å virke så *naturlig* som mulig, forsøker Neumann, gjennom sin diskursanalyse av Norden og Baltikum, å vise hvordan slike prosesser i virkeligheten har en historisk ubestendig karakter.¹⁴ Den svenske samfunnsforskeren Carina Keskitalo studie av den arktiske regionen er et annet godt eksempel på hvordan regionsbyggingen kan dekonstrueres ved hjelp av diskursanalyse.¹⁵ Disse eksemplene er hentet fra overnasjonale regioner, men vil uten videre kunne appliseres også på subnasjonale nivåer, som de norske landsdelsregionene.¹⁶

13 Neumann 1992: 63–64.

14 Neumann 1992.

15 Keskitalo 2004.

16 Se Neumann 2001:102.

Forskningsstatus

Sammenligner vi med våre nordiske naboland, må det sies at regionalisme er et forholdsvis nytt forskningsfelt innenfor det norske historiefaget. Med utgangspunkt i lokalhistorien er det gjennom årenes løp produsert mye regionalhistorie, særlig knyttet til fylkesnivået.¹⁷ Refleksjon rundt regionalisme og regionsbygging og synet på det regionale fellesskapet som noe konstruert eller forestilt har oftest vært fraværende i denne typen historieskrivning.

Vi finner likevel enkelte unntak fra dette, særlig når det gjelder Nord-Norge. Historikeren Einar Niemi arbeider må fremheves her.¹⁸ Det er i Nord-Norge og på Sørlandet vi møter den sterkeste regionalismen knyttet til landsdeler i tiårene rundt 1900. En undersøkelse fra Makt- og demokratiutredningen fra 2000 viser at det fortsatt er i disse to landsdelene den regionale tilhørigheten er sterkest i Norge.¹⁹ Nordnorske historikere har levert flere forslag til periodisering av den nordnorske regionsbyggingen, mens vi mangler noe slikt i vår sørligste landsdel.²⁰ Heller ikke i flerbindsverket *Agders historie* har forhold som dreier seg om regional mentalitet/identitet eller regionalisme og regionsbygging hatt noen fremtredende rolle.²¹

Vilhelm Krag, Sørlandets regionale arkitekt eller strateg, er fyldig behandlet, både av litteraturhistorikere og gjennom biografier av Hermann Smitt Ingebretsen og Gunvald Opstad. Biografiene har naturlig nok hovedfokus på Krag selv, mens forholdet til regionen blir ofret mindre oppmerksomhet. Blant litteraturhistorikernes arbeider må Bjørn Hemmers *Sørlandet og litteraturen* nevnes. Her gis et fyldig bilde av hvordan skjønnlitterære forfattere har vært med på å bygge regionen.²²

Jostein Andreassen har utført et viktig arbeid når det gjelder å tilgjengelige Krag's skrifter. Andreassen har også gitt ut noe som må betegnes

17 Winge 1996.

18 Niemi 1993, 1997, 2006, 2007.

19 Baldersheim og Knutsen 2004:31.

20 Tjelmeland 1997; Niemi 2007; Zachariassen 2008.

21 Låg, Masdalen, Slettan og Fløystad 1991–2007. Se også: Eliassen 2008.

22 Smitt Ingebretsen 1942; Opstad 2002; Hemmer 1995.

som et kildekrift for Sørlandet – der bruken av sørlandsbegrepet kartlegges gjennom enkelte perioder.²³

Av relevante faghistoriske arbeider som angår Sørlandet, kan nevnes Berit Eide Johnsens forskning på forholdet mellom turister og fastboende og bruken av maritim historie i regionsbyggingen. Bjørg Seland har publisert en artikkel om regionale myter og stereotyper, særlig i forhold til den religiøse kulturarven i landsdelen.²⁴ I artikkelen *Besyng og beskrive – Å spore vestlendingen i tale og tabeller* av May Brith Ohman Nielsen sees forskjellene mellom landsdelene i et nytt perspektiv, som rommer kritikk og nyansering av samfunnsviteren Stein Rokkans klassiske motkulturbegrep og sentrum–periferi-modell.²⁵ Nielsen kommer her også inn på Kragts introduksjon av sørlandsbegrepet, og mener at den sørligste regionen «skiftet kjønn» i denne prosessen: Landskapet ble fra nå av beskrevet som et landskap med «kvinnelige former og kvinnelig temperament».²⁶

Ingen forskningsprosjekter har likevel hatt sørlandsk regionalisme eller regionsbygging som hovedtema, og her er det derfor fortsatt mange ubesvarte spørsmål. Vi skal nå gå inn på de ulike fasene av den sørlandske regionsbyggingen, og starte med dens forhistorie.

Regionens røtter

De siste tiårene har en *prosessuell* forståelse av stedet vært dominerende blant geografene. Stedet – og regionen – sees som en kontingent eller foranderlig størrelse, der mennesker og steder er gjensidig konstituerende.²⁷ Selv om både regioner og grenser er menneskeskapte – eller konstruerte – kan de likevel ha høy alder. Historikeren kan altså modifisere geografenes tidsbegrep – vi kan med den franske historikeren Fernand Braudel operere med korte og lange «varigheter». Som romlig kategori kan regionene ha en rent ut sagt utrolig seighet, og kan sees på som lange dønninger i historien. Slik sett kan de være eldre enn kategorier som nasjonalstat og

23 Andreassen 1994.

24 Johnsen 2002, 2005, 2008; Seland 2007.

25 Nielsen 1995.

26 Nielsen 1995:64.

27 Paasi 1986:106–107.

by. Som politiske størrelser og identitetsbærende enheter er de ofte langt yngre, og kan sees som korte varigheter – eller krusninger.

Vår sørligste landsdel, som bar det gamle navnet Agder, er et typisk eksempel på dette. Som forvaltningsenhet kan Agder ha røtter så langt tilbake som til folkevandringstiden. Hos Snorre hører vi flere ganger om Agder og egdene. Navnet er oftest tolket som dem som bor ved «kanten» av landet, og det er så å si utelukkende kyststripen som står i fokus når vi i sagatiden hører om landsdelen.²⁸

Middelalderhistorikeren Sverre Bagge har pekt på det svakt utviklede regionalpolitiske nivået i norsk historie sammenlignet med andre europeiske land.²⁹ Når man har knyttet forbindelser mellom steder og mentale egenskaper, har fokus først og fremst vært på lokale identiteter («bygdenationaliteter»), eventuelt naturlig avgrensede landskap, som dalfører (Setesdalen, Gudbrandsdalen) eller øyer.³⁰ Å være egd var knapt noen kategori det var knyttet kulturelle forventninger til på 1800-tallet, derimot var setesdøl, mandalitt eller fjotlending det. I den statistisk-topografiske litteraturen fra 1700- og 1800-tallet ser vi ingen forsøk på å uttrykke noe om en regional identitet eller habitus i de to sydligste amtene som kom til å utgjøre Sørlandet. Også et verk som *Norske Bygder*, utgitt så sent som i 1925, setter fokus på bygdeidentiteter. Her kan vi lese om mentale karakteristika for sirdølen, som er «kvikk og livlig i tale», mens bakkasogningen «i åndelig henseende» har «de motsatte karakteregenskaper av Sirdølen».³¹ Som identitetsregion er det grunn til å hevde at Agder eller Sørlandet frem til siste del av 1800-tallet var en *tabula rasa*.

Agder versus Sørlandet

Fra midten av 1800-tallet begynte begrepet Agder å få gjennomslag som en samlebetegnelse på de to sydligste amtene. Den første organisasjonen

28 Haslum 1992:120–126; Hundstad 2004: 21; Låg 1999: 338–342.

29 Håkon Håkonssons kongstanke: rike, region og lokalsamfunn i Norge i middelalderen. Foredrag av Sverre Bagge på forskerseminaret *Region og regionalisering*, Universitetet i Bergen, 28.10.2008, referert i: Sylte 2008.

30 Se eksempelvis Moe og Sars 1900: 432.

31 Bryn 1925:16.

som bar Agder-navnet, var trolig Agders Gjensidige Assuranceforening, som ble stiftet i Grimstad i 1854. I 1887 ble navnet Agder lagdømme introdusert.³² I likhet med introduksjonen av sørlandsbegrepet, forutsetter bruken av Agder en regionalistisk idé. En forutsetning for regionsbygging er at det spres en forestilling om at regionen er noe særskilt, noe som skiller seg ut fra omverdenen. Paasi fremhever som nevnt at regionen må få en rolle i et romlig system, og at det må utvikles en regional bevissthet. Navngiving må sies å være den mest grunnleggende delen av denne prosessen.³³

I sine arbeider om nordnorsk regionalisme skiller Niemi mellom den «moderne» regionsbyggingen i Nord-Norge, fra slutten av 1800-tallet, og dens røtter, som han kaller «essens». Begrepet essens viser her ikke til en essensialistisk idé om at regionen har iboende, uforanderlige egenskaper. Snarere er Niemis mål å vise hvordan regionsbyggerne har brukt historien til å konstruere en felles fortid. Både på Sørlandet og i Nord-Norge hadde (og har) man to sett med landsdelsnavn, ett som peker bakover mot de historiske røttene – Agder og Hålogaland – og ett sett som er nyere konstruksjoner – Nord-Norge (lansert i 1880-årene) og Sørlandet (lansert i 1902). I begge tilfellene har disse begrepsparene eksistert parallelt og konkurrert om oppslutning.³⁴

Dikteren Henrik Wergeland så på Norges historie før og etter dansketiden som to brutte halvringer som måtte smis sammen.³⁵ Det er i forhold til et nasjonalromantisk klima vi må se gjenoppdagelsen av saganavnet Agder på midten av 1800-tallet. Krag stod på sin side for en mer fremtidsrettet og progressiv regionalisme, selv om han som regionsbygger også gjorde aktiv bruk av historien.

Etter at Krag hadde introdusert sitt sørlandsbegrep i 1902, fortsatte mange i regionen å holde på begrepet Agder. Selv om røttene til sagatidens Agder ble brutt i unionstiden, var de tross alt dokumenterbare. Både målfolket og de historieinteresserte hadde mest sans for det gamle begrepet. Da et historielag for landsdelen ble stiftet i 1914, fikk dette det tilba-

32 Slettan 1998:56.

33 Paasi 1986:125.

34 Niemi 1997.

35 Sørensen 2001:142.

keskuende navnet *Agder* Historielag. Jernbaneutbyggingen var til sammenligning et progressivt element, og Vestlandsbanen ble i 1913 omdøpt til *Sørlandsbanen*. Agdernavnet kom likevel nærmest en offisiell godkjenning, idet de to sydligste amtene fra 1919 ble hetende Aust- og Vest-Agder fylke. Vi må se dette i forhold til en historiserende fornorskingsbølge som oppstod i kjølvannet av unionsoppløsningen i 1905. En rekke stedsnavn ble da satt under debatt, deriblant Kristiania/Oslo, Bjørgvin/Bergen og Nidaros/Trondheim.³⁶

I dag må det vel sies at Krag's begrep langt på vei har seiret. Begrepet «sørrending» vil i alle fall i dag gjenkjennes av langt flere nordmenn enn en «egde». Agder-begrepet står likevel fortsatt sterkt i mange sammenhenger, noe som blant annet vises i navnet på det nye universitetet i landsdelen. Flere har oppfattet agderbegrepet som mer inkluderende overfor innlendingene i landsdelen, mens sørlandsbegrepet har sterkest konnotasjoner til kysten. Det er i denne sammenheng ironisk at Agder etymologisk nettopp viser til kyststrekningen, mens Krag selv mente at Sørlandet skulle omfatte hele landsdelen «fra hei til hav».³⁷

Sørlandet og «det egentlige Norge»

I praktverket *Norge i det nittende århundrede* fra ca. 1900 får vi en bred gjennomgang av hva den nasjonale eliten syntes var mest presentabelt ved landets natur og kultur.³⁸ I vår sammenheng er det kanskje mest interessant å se på hva som ikke nevnes i verket. Sørlandskysten er bare nevnt i en liten passus i forbindelse med gåsejakt. Her konkluderes det med at «[s]kjærgaarden kan paa en aarle og vakker Vaarmorgen ganske vist have sin Charme – men Naturens fagreste Smykke, Skoven, mangler dog».³⁹ De to sydligste amtene får ingen egen omtale, og nevnes bare i noen få setninger. Blant annet får vi høre at fjordene her «naar ikke den udvikling som paa vestkysten nordenfor; heller ikke er øerne saa fremtrædende».⁴⁰

36 *Morgenbladet* 8. januar 1902 (morgen); se ellers bl.a.: Lockertsen 2007.

37 Andreassen 1994:26.

38 Rolfsen (red.) 1900.

39 Gregersen 1900:435.

40 Magnus 1900:42.

I forhold til det nasjonalromantiske prosjektet var nemlig den sørlige kyststripen nokså uinteressant. I novellen «Luren» fra 1819 lanserte Maurits Hansen begrepet «det egentlige Norge», her benyttet om Gudbrandsdalen.⁴¹ Denne tankegangen forutsetter også noe som ikke var «det egentlige Norge». Dette gjaldt særlig bykultur og kystkultur. Sørlandskysten, der byene ligger som perler på en snor, var langt fra det idealtypiske nasjonalromantiske bildet på Norge. Språket – den fremste nasjonale markøren – var utvannet og ødelagt etter kontakt med det fremmede og med bykulturen, og man måtte til indre deler av Agder for å finne «det egentlige Norge».⁴² I europeisk åndsliv var «nord» generelt assosiert med det friske, edle og rene, mens man med «sør» forbandt det motsatte.⁴³

«Det egentlige Norge» bærer mer preg av å være en dimensjon eller kvalitet enn et definert geografisk territorium. På lignende vis kan motsetningen mellom Venstres, motkulturenes og bygdekulturens «Vestlandet» eller «Fjell- og fjord-Norge» og embetsmennesenes, borgernes og bykulturens «Østlandet» i større grad knyttes til en generell sentrum–periferi-diskurs enn til et regionalt skille mellom et geografisk avgrenset «vest» og «øst». Historikeren Nils Kolle har pekt på at Vestlandet og vestlandsidentiteten er et relativt sent og utydelig fenomen, som var konstruert av den litterære elite i hovedstaden på 1800-tallet.⁴⁴ Skillet mellom «vest» og «øst» viser i større grad til et politisk, sosialt og kulturelt skille som gikk tvers gjennom *hele* befolkningen, og «Vestlandsfanden» kunne man også møte på indre Østlandet.

Fra siste del av 1800-tallet endret dette seg, da man i stigende grad fikk en bevisst identitetsbygging knyttet til territoriale enheter – landsdelene. Denne prosessen begynte med Nord-Norge, med Sørlandet som det etterfølgende leddet.⁴⁵ Dette skjedde i en periode med et generelt økende bevissthetsnivå knyttet til nasjonale verdier, og det er lett å tenke seg

41 Sørensen 2002:162 ff.

42 Hundstad 2008.

43 Sørensen 2002:173–174.

44 Kolle 2007.

45 Niemi 1993:39. I Trøndelag synes det først å ha utkrystallisert seg en tydelig landsdelsidentitet på andre halvdel av 1900-tallet (Stugu 2005), mens den heterogene østlandsregionen fortsatt har en lite utviklet identitet (Baldersheim og Knutsen 2004:31).

regionalismen, slik vi møter den i Nord-Norge og på Sørlandet, som et forspill til unionsoppløsningen i 1905. Men var det virkelig slik?

Nasjonsbygging og regionsbygging

Som vi har sett ovenfor, er det en teoretisk kobling mellom regionalisme og nasjonalisme. De to bevegelsene kan – i alle fall delvis – sees som parallelle fenomener på to ulike nivåer – region og nasjon. Flere forskere har også sett en direkte forbindelse mellom nasjonsbyggingen/nasjonalismen og den tidlige regionalismen slik vi møter den i Nord-Norge og på Sørlandet i årene før 1905. Litteraturforskeren Bjørn Hemmer ser blant annet regionsbyggingen på Sørlandet som en «forlengelse» av nasjonsbyggingen. Denne argumentasjonen kjenner vi igjen i den fasen i litteraturhistorien som kalles «kartleggingen av Norge». For å løfte frem nasjonen brukes regionene som stillas eller utstillingsvinduer.⁴⁶ Niemi skisserer et noe dypere bilde av forholdet mellom regionalisme og nasjonalisme i denne perioden. De nordnorske regionalistene sees på den ene side som en slags «nasjonalistiske regionalister». Disse kjempet for regionens interesser, men samtidig for sterkere nasjonal integrasjon. Ifølge Niemi var nasjonsbyggingsprosjektet ikke fullført før de ulike regionene var løftet frem i lyset. På den annen side var regionsbyggingen en *reaksjon* på ensidig fokus på nasjonsbygging, der nasjonens interesser gikk ut over regionene, og det var for mye fokus på nasjonal homogenitet.⁴⁷

Det kan virke plausibelt å tolke forholdet regionalisme og nasjonalisme på denne måten, men påstanden er avhengig av empiriske undersøkelser for å få slagkraft. I Krag's retorikk er det få koblinger mellom hans promotering av Sørlandet og hans sterke fedrelandsfølelse. Hvis en viktig funksjon med regionsbyggingen var å støtte opp under nasjonsbyggingen, burde man også ha forventet at det regionale perspektivet fremkom sterkere i unionsdebatten. Denne viser tvert imot et nærmest enerådende fokus på Norge som én nasjon, ikke på regionale særdrag.

46 Hemmer 1995: 13; Slettan 1998:59; Johnsen 2008:22–23.

47 Niemi 1996: 272; Niemi 2007:83.

I vår forestillingsverden kjemper ulike romlige kategorier eller nivåer om oppmerksomhet, både innenfor samme nivå og mellom nivåene. Nasjonalisme og regionalisme kan som nevnt sees som parallelle bevegelser på ulike geografiske nivåer, men parallelliteten trenger ikke dempe konkurranseaspektet. Ser vi på det tradisjonelt svake regionale nivået i norsk historie, er det heller ikke underlig at nasjonen fikk hovedfokus i 1905-diskursen. I norsk offentlighet i årene rundt 1905 var det tvert imot om å gjøre å skape et bilde av en samlet nasjon, der det ikke fantes «trønder eller vikkværing».

Vi kan parallellføre de regionalistiske strømningene rundt 1900 med den sterke interessen for ulike norske landskap i siste del av 1700-tallet. Dette ga seg blant annet utslag i en omfattende topografisk-statistisk litteratur. Det har vært vanlig å se denne interessen som et forspill til unionsoppløsningen i 1814 og økende nasjonalbevissthet. Historikeren Odd Arvid Storsveen har avvist en slik teleologisk forklaringsmodell, fordi man da utelukker at fenomenet hadde sin egen dynamikk og målstyring. I årene mot 1905 møter vi en lignende interesse for topografisk-statistisk litteratur og interesse for å fremheve ulike landskap. I en del tilfelle kan denne interessen kobles til regionalisme. Også her kan det være grunn til å advare mot en ensidig fokusering på nasjonal selvbevissthet som forklaringsfaktor.⁴⁸

Krag var nemlig ikke alene om å fremme regionalistiske ideer da han lanserte sitt Sørland i 1902. Fokuset på lokale og regionale særdrag var på 1800-tallet og begynnelsen av 1900-tallet et internasjonalt fenomen. Blant annet fantes det organiserte regionalister i Skåne og Jylland. Krag hadde også kontakt med nordnorske regionalister i Kristiania, og fikk kanskje den sterkeste påvirkningen fra disse.⁴⁹ Generelt hadde nok regionalistene i større grad regionens beste for øyet enn nasjonens. Vi skal nå gå nærmere inn på betingelser for den sørlandske regionalismen rundt 1900, men først skal vi behandle den fremste regionsbyggeren – Vilhelm Krag.

48 Eriksen 2008:316.

49 Kristensen 1974:13; Frandsen 1996; Persson 2008; Smitt Ingebretsen 1942:245–246; Niemi 1993:39–40.

Vilhelm Krag

Vilhelm Krag var født i Kristiansand i 1871 og tilhørte en gammel embetsmannsfamilie med røtter fra Trøndelag. Allerede i 1889 flyttet Krag til Kristiania. Her fikk han sitt gjennombrudd som forfatter året etter, da diktet *Fandango* ble lest i Studentersamfunnet. Dette er regnet som introduksjonen av nyromantikken eller symbolismen i Norge. Til tross for at han resten av sitt liv kom til å skrive lyrikk og annen skjønnlitteratur, kom Krag kunstnerisk aldri helt til å følge opp sitt gjennombrudd. Senere ble han like kjent for sitt virke som kulturentreprenør. Krag var formann i Forfatterforeningen 1904–1907 og instruktør for Nationalteatret 1907–1911. Fra 1911 og resten av sitt yrkesaktive liv hadde han en sentral posisjon i det litterære Norge som forlagskonsulent i Aschehoug.

Krag var riksmåls- og forsvarsforkjemper, og kulturelt og politisk var han knyttet til 1800-tallets embetsmannskultur. Han så på seg selv som pariser, urbanist og verdensborger – å omtale ham som «heimstaddikter» kan følgelig gi forfeilede konnotasjoner. Både heimstaddiktning og dens danske parallell, hjemstavnsdiktningen, forbindes sterkest med motkultur og bondebevegelse. Krag befant seg langt fra disse strømningene når det gjaldt språk og verdisyn. Som regionsbygger kan det tvert imot hevdes at han søkte å trekke Sørlandet ut fra vestlandsdiskursen, med dens vekt på avhold, målsak, pietisme og Venstre-politikk.

Ved århundrets begynnelse var mange inspirert av den tyske tenkeren Julius Langbehn's ideer om «Blut und Boden», og man kunne lett ha sett for seg Krags regionalisme i en slik sammenheng.⁵⁰ Denne tankegangen ser likevel ikke ut til å ha fått innpass i Krags diktning eller retorikk. Både landskap og ætt stod sentralt for Krag, men som adskilte størrelser, og det ser ikke ut til at han gjør videre forsøk på å koble dem.

Allerede som ung mann hadde Krag tolket seg inn i en norsk poetokrat-tradisjon. «Digteren», som han ble kalt i lokalpressen, hadde en sterk posisjon i hjembyen og regionen, både på grunn av sin lyrikk og det «storartet morsomme» lystspillet *Baldevins bryllup* fra 1900. Ifølge poetokrat-idealet skulle dikteren i like stor grad være samfunnsbygger som poet, og Krag gikk inn i rollen som regionsbygger med liv og lyst i årene etter

50 Langbehn 1891.

1900.⁵¹ Hva var så årsakene til dette? Fantes det også andre uttrykk for en sørlandsk regionalisme på denne tiden?

«... her er ingen Virksomhed eller Beskjæftigelse»

Vilhelm Krag var bare 30 år gammel da han lanserte begrepet Sørlandet. Krag hørte imidlertid til dem som ble gamle tidlig. Han annonserte at «de gode middagers tid» var kommet allerede da han var 25 år gammel, og han var tilbakeskuende helt fra sin ungdom. Dette kommer særlig til uttrykk i tiden etter brannen i Kristiansand i 1892. Skal vi behandle Krag som regionsbygger, er hans hang til nostalgi ikke uvesentlig. Forfatteren kunne nemlig ha gode grunner til å se tilbake. For Sørlandets del fortonte moderniseringsprosjektet seg som mislykket i 1902. I forbindelse med overgangen fra seilskip til dampskipsfart var den regionale maritime økonomien, som hadde vært ledende i nasjonal sammenheng, brutt sammen. Alternativer var ikke å se i horisonten. Utvandringen til USA var stor, og til tross for at en økende del av emigrantene returnerte, følte mange at de stod overfor en sørlandsk hjerneflukt.⁵²

Regionens manglende fremtidsutsikter ble ofte påpekt av omverdenen. Her lå gjerne en implisitt kritikk av de trege sørlendingene, som ikke hadde sett verdien i å satse på ny teknologi. I *Morgenbladet* tirsdag 4. mars 1902, få dager før Krag lanserte sørlandsbegrepet i samme avis, ble det gjengitt et oppslag om Mandal fra *Lister og Mandals Amtstidende*:

Det er vistnok mange Aar siden, Forholdene har været mere trykket her i Byen end i Vinter. [...] Ingenting drives her paa med, her er ingen Virksomhed eller Beskjæftigelse at faa for Arbejderklassen. Skibsfarten ligger nede, og mange af dem, som har sat sine Penge ind paa den, lider følelige Tab.

I sin «dåpstale» nevner Krag østlendingenes påstander om «den kleine Folkerace sørpaa». Økonomiske tilbakeslag og negativ publisitet ga Krag

51 Blikrud, Hestmark og Rasmussen 2002:18–19; Krag 1900.

52 Slettan 1998:28–37; Smitt Ingebretsen 1942:183.

og andre regionalister en følelse av å være ydmyket i nasjonens øyne, noe som måtte rettes opp.

Sørlandet ble altså sett på som defensivt av utenverdenen. Fra regionalt hold, og særlig fra Kristiansand, hevet man likevel røsten over det man oppfattet som urettferdige prioriteringer fra offentlige myndigheter. Krittikk for manglende jernbane og ustabile rutebåtforbindelser var tilbakevendende tema. Siden Kristiansand var hovedsete for stiftet, burde det finnes lignende institusjoner her som i de andre stiftshovedstedene, mente man. I 1900-tallets første år kjempet man for landsdelsmuseum, noe vi skal komme tilbake til, men også for stiftsarkiv og for gjenopprettelse av stiftoverretten i Kristiansand.

Rundt århundreskiftet ser vi også en økende kulturell markedsføring av landsdelen. I denne trenden ledet bildekunstnerne an. Gjennom kunsten ble publikum (det vil si overklasse og øvre middelklasse) gjort oppmerksom på den store variasjonsbredden i det norske landskapet, og visuelt ble Sørlandet satt på kartet allerede flere årtier før landsdelen fikk sitt navn. Dette skyldes først og fremst maleren Amaldus Nielsen (1838–1932) fra Mandal, som ble vår første store skjærgårdsmaler.⁵³

Nielsens «oppdagelse» av Sørlandet hadde forløpere, og den var heller ingen enkeltmannsbedrift. Blant romantikerne på første del av 1800-tallet var havner og seilskuter yndede motiver, men i særlig grad var det det stormfulle og dramatiske ved kystlandskapet og kystkulturen som fikk fokus.⁵⁴ Det presumptivt nye ved Nielsen var hans konsentrerte fokus på *skjærgårdsidyllen*, som i alle fall ved starten av hans karriere var en lite kjent stemning i Norge. Svaberg, skjær og holmer ble tidligere betraktet som «stygge» og «ville», eller i beste fall som grå og uinteressante. I Nielsens kunst ble skjærgården temmet og satt inn i en nøktern, men vakker kontekst. Gjennom Nielsens bilder fra Ny-Hellesund og andre kystmotiver ble skjønnheten i det «grå» kystlandskapet formidlet i vide kretser. Dette danner et bakteppe for Krag's skildringer av sørlandsnaturen det er vanskelig å tenke seg foruten.

53 Opstad 1991:171–174, Opstad 1992; Furnes 2000.

54 Opstad 1991.

Når det gjaldt litteratur, var Krag selv den klart viktigste regionsbyggeren rundt 1900. Da han skrev sin kronikk i 1902, hadde imidlertid også en annen forfatter fra samme landsdel, Gabriel Scott (1874–1958), begynt å markere seg litterært. Scotts skildringer av sørlandsnaturen og sørlendingene skulle etter hvert få like stor betydning som Krag. Scotts tilknytning til det senere Aust-Agder fylke var utvilsomt viktig for å integrere denne delen av landsdelen tettere i sørlandsdiskursen.⁵⁵ Krag og Scott var de mest sentrale i det som er blitt kalt «den sørlandske dikterskole».⁵⁶

I 1894 ble det satt ned en komité for å reise en statue over Henrik Wergeland i Kristiansand, dikterens fødeby. Også dette kan sees som en del av en kulturell regionalisme – det var viktig å knytte bånd til Wergeland, som befant seg nær hjertet av kulturnasjonen Norge. «Måtte han hver dag pånytenne sine bysbørns sinn til sin flammende tro og hjemkjærlighet», skrev Krag da statuen endelig ble avduket ved dikterens hundreårsdag i 1908.⁵⁷

Rundt 1900 kan vi altså observere en politisk kamp for egne institusjoner og en kulturell markedsføring av regionen, blant annet hos Amaldus Nielsen, Vilhelm Krag og Gabriel Scott. En sørlandsk regionalisme er i emning, og regionens innbyggere viser i stigende grad et ønske om å bli sett – og prioritert. Hva var så den utløsende årsak til at Krag skrev sin kronikk akkurat i mars 1902? For å forstå dette, må vi gå inn i en helt bestemt diskusjon: debatten om lokalisering av landsdelsmuseer.

Krag og museumsdebatten

Da Vilhelm Krag betraktet arkitektenes gjenreising av Kristiansand etter den store bybrannen i 1892, ble han indignert over deres manglende pietet. Krag ville redde de gamles «stilsans» og motvirke det kulturelle barbari, og rundt 1900 må interessen for den regionale historien og fortidens byggeskikk ha utartet til å bli noe av en kjepphest for ham. Han søkte råd hos kunstkritikeren Andreas Aubert, og begynte nå å se for seg et friluftsmuseum i Kristiansand. I mars 1901 flyttet Krag til Kvanneid i Høvåg,

55 Beisland 1949; Dahl 1998.

56 Hemmer 1995:59.

57 Opstad 2002:184–186.

ifølge svigersønnen Smitt Ingebretsen «for å drive sine kunst- og kulturhistoriske studier i fred». Her klekket han ut sin plan om et folkemuseum for regionen.⁵⁸

Folkemuseet, eller friluftsmuseet, er tolket som utløp for en romantisk nostalgi. Aristokrater og andre velstående, som ofte tok initiativ til slike tiltak, drømte seg tilbake til et samfunn uten åpne klassekonflikter og til utdøende håndverkstradisjoner. I folkemuseet ble kategorien «folket» konstruert som en harmonisk blanding av bønder og håndverkere.⁵⁹ Den aristokratiske sinnede Krag, som ville se «de gode gamle familieseter», kan uten problemer plasseres inn i en slik kontekst.⁶⁰

På denne tiden var kunstindustrimuseene i vinden. Disse hadde et mer praktisk og pedagogisk siktemål enn de øvrige museene, og skulle bidra til å fremme publikums og håndverkeres stilsans. På sikt så Krag for seg en slik del av museet, der folk skulle påvirkes «uden at de selv ved af det; man opdrager deres Smag og deres Sans for Tradition».⁶¹

Rundt 1900 verserte det en heftig avisdebatt rundt lokalisering av Anders Sandvigs samlinger på Lillehammer og det offentliges ansvar. Trolig var denne debatten med på å gi Krag inspirasjon til hans museumsplaner på denne tiden.⁶² En annen inspirasjon – eller provokasjon – var Norsk Folkemuseum på Bygdøy. Sommeren 1897 fikk museet nye lokaler, og var da ordnet etter såkalte «bygdelag». Målet var en fullstendig kulturhistorisk kartlegging av Norge. Med unntak for Setesdal var ikke de to sydligste amtene representert på den permanente utstillingen, og heller ikke på den storstilte kulturhistoriske utstillingen for det søndenfjeldske Norge som ble arrangert på museet 1901–1902.⁶³ Dette må ha vært med på å provosere Krag til innsats.

Krags første utspill – eller programartikkel – om museumssaken, kom i *Christianssands Tidende* 29. november 1901: *Et Folkemusæum for Sætersdal og Agdesiden*. Krag beskrev faren for vandalisme og antikvitetsoppkjøp-

58 Ingebretsen 1942:156-158.

59 Bennett 1996:115.

60 Smitt Ingebretsen 1942:157.

61 Stoklund 1993:87.

62 Hegard 1984:89 ff.; Engen 2004:49 ff.

63 Hegard 1984:149 ff.; Shetelig 1944:214 ff.

pere, og fremhevet særlig at Setesdalen må reddes så fort som mulig. Kommunikasjonene og moderniseringen gjorde at «Sætersdalens Eien-dommelighed» om 50 år ville være en saga blott. Man burde imidlertid ikke stoppe med Setesdalen:

Er saasandt Christianssand Stiftets fornemste By – Sædet for den høieste Administration – «Stiftsstad!» da har den ogsaa en vis Forpligtelse til i Gjærning at vise sig som Hjertet for Stiftets Kultur og Opretholdelsen af Stiftets Traditioner. [...] De, der erindrer Byen, som den var før den store Brand, vil sikkert ennu have et Indtryk af den solide, renslige og stilfærdige Hygge, der var over hine Tidens Patricierhjem. Der var noget over disse Stuer, som havde sit bestemte Særpræg; der var noget ved dem, som ikke lignede noget andet. Der var virkelig noget specifikt christianssandsk dengang; ligesaa forskjellig fra det specifikt østlandske som fra det specifikt vestlandske.

Krag fikk støtte fra flere sentrale kulturpersonligheter, men møtte også motgang. I kjølvannet av kronikken ytret professor Gabriel Gustavsson seg for sentralisering av kulturhistoriske museer. I høyden burde man satse på noen få landsdelsmuseer, «Østlandet og Vestlandet og Nordlandet». ⁶⁴ En slik ytring må ha fått Krag til å føle at hans region falt mellom alle stoler.

I *Christianssands Tidende* 13. mars 1902 ble Johan Bøghs støttebrev for etablering av museet gjengitt. Bøgh, som var direktør for Vestlandske Kunstindustrimuseum, fremhevet at Kristiansand kunne bli «Distrikternes aandelige Metropol» – «Det gjelder kun om at vække en virkelig Lokalpatriotisme tillive».

Den siste utfordringen må det sies at Krag tok – idet hans artikkel med lanseringen av begrepet Sørlandet ble trykket 16. mars 1902.

64 *Verdens Gang* 16. desember 1901.

«Dåpstalen»

Selve historien om Krag's kronikk *Nordmænd* i *Morgenbladets* søndagsbilag 16. mars 1902 er velkjent. Krag hevder her først at østlendingene snakker om den «kleine Folkerace» sørpå. Det viktigste er likevel en følelse av geografisk anomi: «Nordmændene bestaar som bekjendt af Østlændingerne, Vestlændingerne og Nordlændingerne; men vi her sørpaa, – vi er ingenting.» Krag nevner noen måter man har søkt å løse problemet på. Blant annet har «Nogle unge Mennesker herfra» i den siste tiden forsøkt å kalle seg «sydlendinger». Likevel er dette forvirrende, da dette begrepet egentlig betegner folk fra det sydlige Europa. Hvem disse «unge menneskene» var, og om Krag selv var blant dem, er ikke kjent. Så kommer selve dåpen, som formes som et spørsmål:

Men om de unge Mennesker kaldte sig *Sørlændinger*? Og om de kaldte sin Hjemstavn *Sørlandet*? Blev først Navnet brugt, og fik først Vanen slidt bort den uvante Smag, der altid hænger ved Ord, der laves og ikke laver sig selv, da vilde sikkerlig Navnet vise sig praktisk, og Sørlandet vilde ligesaa lidt forvexles med Syden, som Østlandet nu forvexles med Østerland.

I Krag's neste offentlige utspill i *Morgenbladet*, 15.–16. april, fortalte han igjen om sitt arbeid for museumssaken. Han ville nå «lære og opdrage Folket henede til *Ærbødighed og Selvfølelse*». I avslutningen brukte han selv sitt eget sørlandsbegrep, som for første gang opptrådte i en riksavis etter Krag's dåpstale. Lanseringen av Sørlandet rammes således inn av museumsdebatten.

Beskrivelsen av Vilhelm Krag's kronikk har gjerne blitt begrenset til en opplysning om at Krag «fant opp» Sørlandet i 1902. Dette må modifieres. Krag «fant ikke opp» en ny landsdel. Han ga et nytt navn til et territorium som tidligere var kjent under navnet Agder, der det på begynnelsen av 1900-tallet var en gryende regional selvbevissthet. I denne tidlige regionalismen må Krag's kronikk likevel betraktes som et tydelig tidsskille, idet hans fremheving av Sørlandet som en egen landsdel er så artikulert.

Sørlandsbegrepet var nå introdusert, og det var etablert en romlig kategori som måtte fylles med mening. Avslutningsvis skal det gis et kort riss av de videre fasene av utviklingen av sørlandsdiskursen.

Utviklingen av Sørlandsdiskursen

Introduksjonen av «Sørlandet»: 1902–1913

Sørlandsbegrepet spredte seg langsomt i startfasen, noe Jostein Andreassen har kartlagt. De første som brukte begrepet aktivt – i tillegg til Krag selv – var to unge sørlendinger og patrioter, Olaf Benneche fra Kristiansand og Fredrik Kittelsen fra Grimstad. Disse var også de eneste som brukte begrepet offentlig i hele året 1902, med unntak av Krag selv. Jostein Andreassen har gått gjennom de tre Kristiansands-avisene *Kristiansands Dagblad*, *Christianssands Tidende* og *Fædrelandsvennen* fra 16. mars 1902 til 31. desember 1903, og finner her bare en begrenset resepsjon. Han hevder likevel at sørlandsbegrepet ble brukt hyppigere og hyppigere mot 1910, men viser ikke her til konkrete empiriske undersøkelser.⁶⁵ Det er heller ikke undersøkt hvorvidt det var forskjeller mellom det vestlige og det østlige amtet når det gjaldt anvendelsen av begrepet. Sørlandsbegrepet ble i alle fall i løpet av forbausende kort tid festet til konkrete institusjoner. I 1906 begynte avisen *Sørlandets Social-Demokrat* (senere *Sørlandet*) å komme ut. Fra 1911 pågikk forhandlingene i Stortinget om navnet på Sørlandsbanen, inntil navnet ble vedtatt i 1913. Dette kan regnes som den offentlige anerkjennelsen av begrepet. Det kan også nevnes at ordet Sørlandet i 1912 første gang ble oppslagsord i et leksikon, noe som også er et tegn på anerkjennelse.

1) Oppdagelsen av Sørlandet: 1913–ca. 1930

I Krag's egne tekster finner vi mye fokus på det ukjente ved Sørlandet i denne fasen. Særlig betoner han de økonomiske ressursene i den indre delen av regionen, som stod for veldige muligheter i form av vannkraft. I *Tidens Tegn* 26. mai 1917 hevdet Krag således at «Sørlandsbanen vil være den nøgle, som aabner dette lukkede land, saa solen kan skinne over alle dets dulgte og slumrende skatte».

En annen overskrift på perioden kunne ha vært «det vide Sørlandsbegrepet». Dette reflekterer to forhold – for det første at innlandet var en

65 Andreassen 1994.

(minst) like sentral del av diskursen som kysten, for det andre at Sørlandets grenser var under debatt. Rogaland og Telemark ble til dels regnet med til Sørlandet, noe vi blant annet ser dokumentert i leksika. 1919–1927 eksisterte «Sørlandsforeningen», som var mest aktiv de første årene. Denne omfattet kommuner, presseforeninger og bedrifter fra og med Rogaland til og med Telemark – fra Boknafjorden til Frierfjorden.⁶⁶

Blant organisasjonene i denne fasen hadde Sørlandslaget i Oslo (stiftet 1922) stor betydning. Laget fikk ca. 200 medlemmer i løpet av sitt første år, og ble det største enkeltlaget i Oslo Fylkeslag av Noregs Ungdomslag. Laget arrangerte store møter, blant annet om Sørlandsbanen, og gikk også sterkt inn for å promotere Sørlandet som turistregion blant østlendingene. Sentrale aktører i laget var med på å utgi *Sørlandsheftet*, som utkom i noen få utgaver i 1920- og 1930-årene. Her ble det presentert både skjønn- og faglitterært stoff i en populær form.⁶⁷

De mest aktive regionsbyggerne i denne perioden synes å være knyttet til en liten elite med utgangspunkt i Kristiansands borgerskap. Krag selv var midtpunktet, men andre sentrale aktører og støttespillere var hans fetter, borgermester i Kristiansand og senere fylkesmann i Aust-Agder Hans Thomas Knudtzon (1857–1921), som var initiativtaker til Sørlandsforeningen, forfatter og pressemann Olaf Benneche (1883–1931), som kanskje var Krag's mest trofaste støttespiller, byfogd Johannes Norem (f. 1881), som var formann i Christianssand Kunstforening gjennom 43 år, oberstløytnant Einar Keim (1880–1953), som var primus motor i Det Dramatiske Selskab i Kristiansand, og stiftsamtmann Daniel Koren (1858–1948), som i 1914 ga ut boken *Omkring Lindesnes* – en hyllest til Lister og Mandals amt.⁶⁸ Disse var trofaste støttespillere for den kulturelle regionalismen i denne fasen. Flere av dem hadde også sentrale roller når det gjaldt de politiske sidene ved regionsbyggingen. Nevnes må også redaktør i *Fædrelandsvennen*, Tomas Torsvik (1862–1944), som til tross for at han som målmann og venstremann var en outsider i denne kretsen, ble takket av Krag fordi han trofast stod vakt om Sørlandet.

66 Andreassen 1994:64 ff.

67 *Sørlandslaget i Oslo gjennom 10 år*; Skjebstad 1932.

68 Koren 1914.

Regionalismen i denne perioden kan karakteriseres som både tilbakekuende og progressiv. Krag selv var den som gjorde mest aktiv bruk av historien, og han var den som først reiste tanken om et regionalt historielag, et stiftsarkiv og et landsdelsmuseum. På samme tid var regionalismen fremtidsrettet, noe vi ser gjennom kampen for institusjoner, kommunikasjonsmidler og andre ressurser til landsdelen.

2) Sol, sommer, Sørland: ca. 1930–ca. 1990

Mens det territorielle hadde hovedfokus i forrige periode, kan vi si at det dimensjonelle ved regionen overtar i denne fasen. Det sørlandske blir en dimensjon, forbundet med sol, sommer og skjærgård, som man kan finne nær sagt overalt hvor disse elementene er til stede. I 2007 ble sågar en «sørlandsdyll» annonsert for salg ved Glomma i indre Østfold, ti kilometer fra kysten.⁶⁹

Denne transformasjonen er et godt eksempel på hvordan en regional diskurs kan endre innhold i løpet av forholdsvis kort tid. I 1916 skrev Vilhelm Krag:

Sørlandets Natur er uden al Sensation. Den passer lidet for Diorama-Billeder. Lige til det allersidste lærte Børnene i Skolen, at denne Natur var styg – i Høiden «smaapen». Saa det er vist ingen Fare for, at Sørlandet nogensinde skal blive Turistdistrikt.⁷⁰

Rundt 1935 proklamerte turistbrosjyren *Sørlandet – sommersmilet i norsk natur* at Sørlandet var blitt Norges riviera. Den videre utviklingen har vist at reklamen hadde rett.

Transformasjonen av kysten fra økonomiske distrikter til rekreasjonsområder er et internasjonalt fenomen, som for sørlandskystens vedkommende er beskrevet av historikerne Berit Eide Johnsen og Olav Arild Abrahamsen.⁷¹ Bruken av sørlandsskjærgården endret seg radikalt utover

69 Selger «Sørlandsdyll» ved Glomma. <http://e24.no/oppogfrem/susogdus/article1822703.ece>

70 Krag 1916.

71 Johnsen 2002, 2005, 2008; Abrahamsen 1990.

på 1900-tallet. Mens kysten tidligere hadde vært sett på som arbeidssted og ressursbank, ble denne bruken av landskapet etter hvert mindre viktig. I stedet ble skjærgården en arena for rekreasjon. På 1800-tallet hadde de kondisjonerte i landsdelen helst dratt på søndagstur oppover dalene og elvene. Nå begynte folk å dra ut i skjærgården, og antallet fritidsbåter økte sterkt. Dette hadde blant annet sammenheng med at landskapsynet forandret seg, som vi tidligere har vært inne på. Tidligere var det innlandet som ble betraktet som idyllisk, mens skjærgården var «stygg». I tillegg spredte det seg et ideal blant borgerskapet om at det var «fint» å være brun – noe man ble ved sjøen.⁷² På begynnelsen av 1900-tallet «oppdaget» kultureliten fra Kristiania sørlandskysten. Krag's og Scott's bilder av sørledingene, de stagnerende uthavnsbeboerne, ble til «edle ville», som passet fint som statister i skjærgårdsmiljøet.

Etter andre verdenskrig førte lengre ferier, bedre økonomiske forhold og bedre kommunikasjoner til at et bredere lag av befolkningen hadde mulighet til å feriere på Sørlandet. I stedet for å leie bolighus av lokalbefolkningen eller ta inn på pensjonater, ble det populært å bygge egne hytter i skjærgården. Også mange familier fra nærområdet fikk etter hvert bygget seg hytter. Tomteprisene var lave og kravene til standard likeså. Blant det tilreisende hyttefolket var det i den første fasen østlendingene som dominerte. Fra 1970-årene ble vestre del av Vest-Agder et særlig populært feriemål for rogalendinger.

Det var i denne perioden det som Paasi kaller regionens representasjoner eller *image*, festet seg.⁷³ For Sørlandets vedkommende forandret dette den regionale diskursen, idet regionen kom til å symbolisere sommer, kystkultur og skjærgårdsferie. Sørlandet *ble* skalldyr, makrell, strandnelik, terne, sankthansbål og trekkspill. Disse symbolene fikk et rammeverk blant annet i en ny litterær kategori: *sørlandsvisen*. Sørlandsvisene fikk gjennomslag etter andre verdenskrig, og da særlig gjennom Søndagsposten i NRK. Her skulle helt bestemte klisjeer knyttet til sjø og båtliv være med.⁷⁴

72 Abrahamsen 1990:13.

73 Paasi 1986:125.

74 Se bl.a.: Hidle 2004:132-136; Bøksle og Bøksle (red.) 1974, Bøksle (red.) 2005.

Blant regionsbyggerne i denne perioden var lederen for NRKs distriktskontor, Julius Hougen (1906–1993) – «stemmen fra sør» – særlig viktig. Som den første radiopersonligheten fra landsdelen, hadde Hougen en særstilling. Han var selv kystkulturentusiast og visesanger, og promoterte regionen blant annet gjennom de riksdekkende programmene «Innen-skjærs», «Båtradioen», «Natt i sør» og «Sommer i sør».⁷⁵

Det var i denne fasen det vi kan kalle «sørlandingsdiskursen» ble etablert. Både innad i regionen og utenfor begynte nå stereotypiene om den blide, enfoldige og trege sørending å feste seg. Den viktigste inspirasjon her var Krag og Gabriel Scotts litteratur. Særlig stor betydning hadde Krag *Baldevins bryllup*, som stod på Nationalteatrets repertoar i 30 år og *Hos Maarten og Silius* (1912), samt Scotts *Kilden eller brev om fiskeren Markus* (1918).⁷⁶ Typetegningene ble etter hvert imitert også av andre, deriblant av revymiljøet i Kristiansand.

Det er mulig å tolke denne fasen som en objektivisering eller endog kolonisering av landsdelen.⁷⁷ Den aktive regionalismen mistet nå mye av sin kraft, og ble erstattet av *myten* om sørendingen og Sørlandet. Den passive, blide sørending i en tafatt og bibeltro landsdel ble stående som en objektiv sannhet. Regionalpolitisk ble Sørlandet en taper i kampen om oppmerksomhet og ressurser fra statsmakten, og regionsbyggingen fokuserte mer på turisme og nostalgi enn på å søke politisk innflytelse.⁷⁸

Regionalismens manglende slagkraft kan til en viss grad forklares med indre splid. To territorielle konfliktakser avtegnet seg: Innland mot kyst og øst mot vest. For det første var det i denne perioden indre Agder og Setesdalen definitivt ble skjøvet bort fra sørlandsdiskursen, til fordel for kyststripen. Mens Setesdalen siden 1800-tallet har vært profilert som et eget landskap og som en sentral del av «det egentlige Norge», kan mellombeltet på Agder i dag betraktes som en av de mest ukjente delene av landet. Mot hundreårsjubileet for landsdelsnavnet i 2002 var arrangørene nøye med å påpeke at Sørlandet strekker seg fra Setesdalen til fjærestei-

75 Haugen 2008.

76 Krag 1900, 1912; Scott 1918.

77 Bringa og Mygland 2001.

78 Se eksempelvis: Holmer-Hoven 2002.

nene – «fra støy til sjøbu».⁷⁹ Muligens har dette ført til økt samhørighet i regionen. Det er nok likevel ingen tvil om at navnet «Agder» fortsatt har best klangbunn blant innlendingene.

Derneft har rivaliseringen mellom de to største byene i regionen, Arendal og Kristiansand, uten tvil svekket regionens politiske tyngde. Konflikten har røtter tilbake til Kristiansands grunnleggelse i 1641. Arendal har aldri anerkjent Kristiansands status som regionshovedstad, noe som har ført til at krefter som kunne blitt brukt til regionsbygging, har vært spilt på lokalpatriotisk splid. Flere av de sørlandske regionalistene skal ha mistet troen på regionsbyggingsprosjektet da Sørlandsforeningen brøt sammen rundt 1930, som en direkte følge av konflikten mellom Arendal og Kristiansand. Til tross for at det på Sørlandet har utviklet seg en sterk, fylkesoverskridende identitet og diskurs, må forholdet mellom øst og vest i dag fortsatt betegnes som betent.

3) Mot et nytt Sørland? Fra ca. 1990

De siste tiårene er den sørlandske kollektive identiteten og diskursen i økende grad satt under debatt. Kritikken mot den tradisjonelle fremstillingen av Sørlandet og sørlendingen lar seg spore blant annet gjennom Odd Børretzen og Julius Hougens parodier av «Pensjonistene» på 1960- og 1970-tallet. Boken *Sol, sommer, Sørland* av Gunvald Opstad (1983) gjorde det åpenbart for mange at den etablerte sørlandsdiskursen virket hemmende. I boken ironiserte Opstad over det han kalte «sørlanderiet», og «etterplaprerer» etter Vilhelm Krag og Gabriel Scott. Disse klynget seg fortsatt til de etablerte stereotypene av den solskinnfilosofierende, saktmodige og piperøykende sørlendingen. Opstad trakk også frem det han mente var kulturkonservative og reaksjonære elementer i regionale media, og påpekte hangen til nostalgi og «redselen for det nålevende». Bildet av den blide sørlendingen ble problematisert, og det ble tegnet et bilde av en konfliktsky mentalitet der motsetninger og antydninger til opprør mot de etablerte forestillingene ble feid under teppet.⁸⁰

79 Andreassen (red.) 2002:3.

80 Opstad 1983.

På 1990-tallet ble oppfatningene av landsdelen og den regionale mentaliteten kritisert av stadig flere, og debatten var særlig intens i avisen *Fædrelandsvennen*. Blant annet ble den såkalte elendighetsrapporten, *Surt liv på det blide Sørland: helse og levekår i Agderfylkene november 1993*, etterfulgt av en opphetet debatt. Rapporten var laget på oppdrag fra Kommunenes Sentralforbund, og viste at de to Agder-fylkene kom dårlig ut når det gjaldt sosiale levekår, vurdert gjennom blant annet pillemissbruk og antall trygdede. I den etterfølgende debatten ble det hevdet at det på Sørlandet var skapt en mentalitet som ga inntrykk av at «alt var greit» på overflaten, mens mange i virkeligheten var avhengige av beroligende midler for å takle en problematisk hverdag.⁸¹

I tiden rundt feiringen av det som ble kalt «Sørlandets 100-årsdag» i 2002, fikk man en ny debatt, der mange ville være med på å dissekere den regionale identiteten og mentaliteten.⁸² Flere av debattantene gikk til torgs mot en essensialisering av sørlendingen, men en kritikk av det som ble oppfattet som det trege sørlandske lynnet lå likevel ofte i bunnen. Denne inkonsekvensen ble påpekt i Olav Rand Bringas og Knut O. Myglands bok *Kolonistene – Om Kristiansand, Sørlandet og Agder* (2001), som kan sees på som et motreaksjon på kritikken av «sørlanderiet».⁸³

1990-årene rommet ikke bare debatt, men også nye tiltak som var med på å styre den sørlandske diskursen i en annen retning. Viktigst var kanskje at Kristiansand på 1990-tallet fikk landets største og mest omtalte rockefestival – Quartfestivalen – og en stor debatt rundt denne, samt flere andre nye institusjoner. Etableringen av Quartfestivalen, Hovefestivalen og Protestfestivalen, satsingen på rytmisk musikk på Høgskolen/Universitetet i Agder og forsøkene på profilering av Kristiansand som *Rock City* kan sees som bevisste forsøk på å forandre en diskurs som har virket lammende gjennom et vedvarende fokus på idyll og harmoni. Samlet medvirker i alle fall disse tiltakene til at det Sørlandet *ikke* har vært – protest og «støyende» populærkultur – har kommet mer frem, og at det idylliske har kommet mer i bakgrunnen. Den passive og blide «solskinnsfilosofen» fra Sørlandet vil nå være rocker. «Sol, som-

81 Røed 1994.

82 Se bl.a.: Knudsen og Skjeie (red.) 2002; Bringa og Mygland 2001; Hidle 2004: 112-124.

83 Bringa og Mygland 2001.

mer, sørland»-diskursen er så innarbeidet at den fortsatt vil stå sterkt fremover, men det vil være interessant å se hvorvidt det kan skapes et mer dynamisk bilde av regionen på sikt. Det er verdt å merke seg at flere av aktørene som var med på å forandre den eksisterende diskursen, er fullt ut bevisst sin egen rolle. I denne sammenhengen kan vi vise til et sitat fra høsten 2008 av tidligere pressesjef i Quartfestivalen, Pål Hetland:

Vi vet vi har forandret Kristiansand og dens historie for alltid. Kanskje til og med dens innbyggere. Vi vet vi har fremprovosert samfunnsdebatter og vanvittige reaksjoner. Vi vet vi har sprenget grenser.⁸⁴

Kanskje har Hetland rett – og kanskje kunne man ha byttet ut «Kristiansand» i sitatet hans med «Sørlandet»?

Konklusjon

I denne artikkelen har vi vært med på en rask reise gjennom Sørlandets historie. Vi har sett regionsbyggeren Vilhelm Krag's introduksjon av navnet på landsdelen i 1902 i en bred kontekst, som omfattet både kulturell og politisk regionalisme. Videre har vi vært med på oppdagelsen av Sørlandet og reist raskt gjennom «sommerlandet» og til en «rocka» landsdel. Når en region konstrueres, forhandles det alltid om innholdet, og selv om en diskurs kan synes fastlåst, vil den alltid være mulig å endre. Uansett hvor «naturlig» den regionale diskursen kan synes, er den konstruert gjennom regionsbyggingen, noe eksempelet Sørlandet tydelig viser. Da Vilhelm Krag lanserte sørlandsbegrepet i 1902, kunne ingen se for seg at «Sol, sommer Sørland» skulle bli regionens varemerke. I dag kan det være vanskelig å se for seg at det ikke har vært slik bestandig, og de fleste tar kanskje både diskursen og dens innhold for gitt.⁸⁵

Innledningsvis ble det referert til Paasis teori om regioners oppbygging. Vi kan relatere de ulike aspektene ved regionen til ulike faser i den sørlandske regionsbyggingen. Med Krag's kronikk i 1902 og den påfølgende

84 Hetland 2008.

85 Paasi 1986:109.

diskusjonen om Sørlandets grenser fikk regionen en rolle i et romlig system. Den regionale bevisstheten utviklet seg gradvis gjennom 1900-tallet til å bli en av våre sterkeste landsdelsidentiteter. Regionen fikk sine egne representasjoner eller image gjennom «Sol, sommer, Sørland»-diskursen fra 1930-årene. På sikt har denne diskursen virket lammende på regionalismen og regionsbyggingen i landsdelen, noe som fra 1990-årene er satt under debatt.

Når det gjelder det første aspektet ved regionen Paasi nevner, materialisert/institusjonalisert praksis, har man fortsatt et stykke å gå. Sørlandet er ennå ingen politisk-administrativ enhet, noe som minsker den regionale slagkraften. Det synes som om den manglende politiske samhandlingen mellom fylkene Aust- og Vest-Agder er den viktigste bremseklossen her.

Vi ser i dag en regionalisering som både skjer nedenfra gjennom interkommunalt samarbeid, og ovenfra gjennom statlige reformer av det regionale styringsapparatet. Greier fylkene å samle seg i forkant av disse prosessene og utarbeide en felles regional strategi, er det mulig at vi igjen kan se en lignende dynamikk som den de sørlandske regionsbyggerne stod for i de første tiårene av 1900-tallet.

Litteratur

- Abrahamsen, Olav Arild. 1990. «Fra innlands- til kystturisme». *Agder Historielags Årskrift*.
- Anderson, Benedict. 1996. *Forestilte fellesskap*. Oslo.
- Andreassen, Jostein. 1994. *Begrepet Sørlandet – en historisk oversikt*. Søgne.
- Andreassen, Jostein (red.). 2002. *Festskrift til Sørlandets 100-årsjubileum*, 16. mars 2002. Søgne.
- Aronsson, Peter. 2005. «Att tänka territoriet. Nation och region samt kultur, natur och politik i skilda universitetsdiscipliner». I: Åsa Dahlin Hauken (red.). *Regionalisme*. Seminarrapport Utstein Kloster 2005. Haugaland Akademi.
- Baldersheim, Harald og Oddbjørn Knutsen. 2004. «Regional identitet og politisk kultur: Sørlandsprofiler». I: Interreg IIIB. Nordsjøprogrammet. Town-Net – Agderbyen. Rapport 3. Regional identitet.
- Beisland, Arne. 1949. *Gabriel Scott. En sørlandsdikter*. Oslo.
- Bennett, Tony. 1996. *The Birth of the Museum. History, theory, politics*. London and New York.

- Blikrud, Liv, Geir Hestmark og Tarald Rasmussen. 2002. «Vitenskapens utfordringer». Bd. 4 i Øystein Sørensen og Trond Berg Eriksen (red.). *Norsk idéhistorie*. Oslo.
- Bringa, Olav Rand og Knut O. Mygland. 2001. *Kolonistene. Om Kristiansand, Sørlandet og Agder*. Kristiansand.
- Bryn, Halfdan. 1925. «Antropologi». I: Hans Aall, A.W. Brøgger, Edvard Bull, Knut Liestøl og Gisle Midttun (red.). *Norske Bygder*. Bd. 2. *Vest-Agder. Første halvbind*. Bergen.
- Bøksle, Eivind & Ivar Bøksle (red.). 1974. *Sørlandsviser*. Oslo.
- Bøksle, Ivar (red.). 1995. *Sørlandsviser – fra Vilhelm Krag til våre dager*. Oslo.
- Dahl, Truls Erik. 1998. *Gabriel Scott. Et levnetsløp*. Fjellhammer.
- Eliassen, Finn-Einar. 2008. «Melding av Agders historie 1641–1723. Bønder, byvekst og borgarar». I: *Historisk tidsskrift*. Nr. 4.
- Engelstad, Fredrik & Wendy Griswold. 1998. «Does the Center Imagine the Periphery? State Support and Literary Regionalism in Norway and the United States». I: Fredrik Engelstad, Grete Brochmann, Ragnvald Kalleberg, Arnlaug Leira & Lars Mjøset. *Comparative Social Research*. Vol. 17. *Regional Cultures*. Stamford & London.
- Engen, Arnfinn. 2004. *Samlaren Anders Sandvig*. Oslo.
- Eriksen, Anne. 2008. «Blant kjemper og skjoldmøyer. Folk og folkekultur i 1700-tallets topografiske litteratur». *Heimen*. Nr. 4.
- Fløystad, Ingeborg. 2007. *Agders historie 1641–1723. Bønder, byvekst og borgarar*. Kristiansand.
- Frandsen, Steen Bo. 1994. «Regionen i historien». *Den jyske Historiker*. Nr. 68.
- Frandsen, Steen Bo. 1996. *Opdagelsen af Jylland. Den regionale dimension i Danmarks-historien 1814–64*. Århus.
- Furnes, Tone Klev. 2000. *Amaldus Nielsen. Kystens maler*. Oslo.
- Gregersen, N.J. 1900. «Jagtliv i Norge». I: Nordahl Rolfsen (red.). *Norge i det nittende aarhundrede. Tekst og billeder af norske forfattere og kunstnere*. Bd. II. Kristiania.
- Haslum, Vidar. 1992. «Gårdsgrensene i Birkenes – og på Agder». *Agder Historielags Årsskrift*. Nr. 68.
- Hegard, Tonte. 1984. *Romantikk og fortidsvern. Historien om de første friluftsmuseene i Norge*. Oslo.
- Hemmer, Bjørn. 1995. *Sørlandet og litteraturen*. Kristiansand.
- Hetland, Pål. 2008. *Quart. Den usminkede historien om Norges viktigste festival*. Oslo.
- Haugen, Johnny. 2008. «Julius Hougen – Norges første radiokjendis». *Agderposten* 5. april.
- Hidle, Knut. 2004. *Migrasjon og stedsmyte. Sted, migrasjonserfaringer og romlige forståelser i Kristiansand*. Avhandling for dr.polit.-graden. Institutt for geografi. Universitetet i Bergen.
- Holmer-Hoven, Finn. 2002. «Tapte slag». I: Jon P. Knudsen og Hege Skjeie (red.). *Hvitt stakitt og fiberoptikk; regionale myter – regional makt*. Kristiansand.

- Hundstad, Dag. 2004. *Sørlandske uthavnssamfunn – fra maritime monokulturer til fritidssamfunn*. Hovedfagsoppgave i historie. Universitetet i Bergen, Historisk institutt.
- Hundstad, Dag. 2008. «The Norwegian Term 'Coastal Culture' and the Movement Associated with It». I: *Deutsches Schifffahrtssarchiv 2008*. Volum 30.
- Ingebretsen, Herman Smitt. 1942. *En dikter og en herre. Vilhelm Krag's liv og diktning*. Oslo.
- Johnsen, Berit Eide. 2002. «Med lua i handa? Ferierende og fastboende gjennom hundre år». I: Jon P. Knudsen og Hege Skjeie (red.). *Hvitt stakitt og fiberoptikk; regionale myter – regional makt*. Kristiansand.
- Johnsen, Berit Eide. 2005. *The villages and out ports of Sørlandet in Southern Norway. Maritime history and heritage staged for tourists*. Conference Paper. 2nd International Maritime Heritage Conference. Barcelona.
- Johnsen, Berit Eide. 2008. «Images of Sørlandet: The Skagerrak Coast of Norway – Representations and stereotypes, and the fight against them». I: Auvo Kostianen og Taina Syrjämaa (red.). *Touring the Past. Uses of History in Tourism*. Joensuu.
- Keskkitalo, E.C.H. 2004. *Negotiating the Arctic. The Construction of an International Region*. New York and London.
- Knudsen, Jon P. og Hege Skjeie (red.). 2002. *Hvitt stakitt og fiberoptikk; regionale myter – regional makt*. Kristiansand.
- Kolle, Nils. 2007. «På leit etter det vestlandske. Erfaringar frå arbeidet med Vestlandets historie». *Heimen*. Nr. 2.
- Koren, Daniel. 1914. *Omkring Lindesnes. Billeder fra og opplysninger om Lister og Mandals amt*. Kristiania.
- Krag, Vilhelm. 1900. *Baldevins bryllup. Idyl i tre akter*. Kristiania.
- Krag, Vilhelm. 1912. *Hos Maarten og Silius*. Kristiania.
- Krag, Vilhelm. 1916. «Sørlandets Skjærgaard». I: Nordahl Rolfsen (red.) *Illustreret verdensgeografi. Skildringer. Livsbilleder*. Kristiania.
- Kristensen, Sven Møller. 1974. *Den store generation*. København.
- Langbehn, August Julius. 1891. *Rembrandt als Erzieher. Von einem Deutschen*. Leipzig.
- Lockertsen, Roger. 2007. *Namnet på byen Trondheim. Ein språkhistorisk og faghistorisk analyse*. Oslo.
- Lysgård, Hans Kjetil. 2004. «Region i forskning, politikk og hverdagsliv». I: Nina Gunnerud Berg, Britt Dale, Hans Kjetil Lysgård og Anders Løfgren (red.). *Mennesker, steder og regionale endringer*. Trondheim.
- Lysgård, Hans Kjetil. 2007. «Regioner som forestilte fellesskap – hvordan og hvorfor?» *Heimen*. Nr. 2.
- Låg, Torbjørn. 1999. *Agders historie 800–1350*. Kristiansand.
- Magnus, Hagbart. 1900. «Norge, en geografisk skisse». I: Nordahl Rolfsen (red.). *Norge i det nittende århundrede. Tekst og billeder af norske forfattere og kunstnere*. Bd. I. Kristiania.

- Masdalen, Kjell-Olav. 1991. *Agders historie 1920–1945. Mellomkrigstid og okkupasjon*. Kristiansand.
- Moe, Moltke og Johan E. Sars. 1900. «Den norske folkekarakter». I: Nordahl Rolfsen (red.). *Norge i det nittende aarhundrede. Tekst og billeder af norske forfattere og kunstnere*. Bd. I. Kristiania.
- Neumann, Iver B. 1992. «From a Nordic region to what?» I: Mare Kukkk, Sverre Jervell, Pertti Joenniemi. *The Baltic Sea Area. A region in the making*. Sarpsborg.
- Neumann, Iver B. 2001. *Mening, materialitet, makt. En innføring i diskursanalyse*. Bergen.
- Nielsen, May Brith Ohman. 1995. «Besynge og beskrive...». I Reidun Høydal (red.). *Nasjon – region – profesjon. Vestlandslæraren 1840–1940*. KULTs skriftserie nr. 45. Oslo.
- Niemi, Einar. 1993. «Regionalism in the North: the Creation of ‘North Norway’». *Acta Borealia*. No. 2.
- Niemi, Einar. 1996. «Barentsregionen – én region?» I: Øyvind Bjørnson, Egil Nysæter og Arve Kjell Uthaug (red.). *Til debatt. Innlegg ved Norske historiedager 1996*.
- Niemi, Einar. 1997. «Regionalismens janusansikt: modernisering og motkultur». I: Bjørn-Petter Finstad, Lars Ivar Hansen, Henry Minde, Einar Niemi og Hallvard Tjelmeland (red.). *Stat, religion, etnisitet. Rapport fra Skibotn-konferansen 27.–29. mai 1996*. Senter for samiske studier. Skriftserie. Nr. 4.
- Niemi, Einar. 2006. «Identitet i historieforskningen – begrepsbruk og bevisstgjøring. En forskningshistorisk skisse». *Heimen*. Nr. 2.
- Niemi, Einar. 2007. «North Norway. An Invention?» *Journal of Northern Studies*. No. 1–2.
- Opstad, Gunvald. 1983. *Sol, sommer, Sørland! Spangereid*.
- Opstad, Gunvald. 1991. *Sørlandet og malerne*. Oslo.
- Opstad, Gunvald. 1992. «Amaldus Nielsen». I: *Norske malere*. Oslo.
- Opstad, Gunvald. 2002. *Fandango! En biografi om Vilhelm Krag*. Bergen.
- Paasi, Anssi. 1986. «The institutionalization of regions: a theoretical framework for understanding the emergence of regions and the constitution of regional identity». *Fennia*. No. 1.
- Persson, Fredrik. 2008. *Skåne. Den farliga halvön. Historia, identitet och ideologi 1865-2000*. Lund.
- Rokkan, Stein. 1987. *Stat, nasjon, klasse. Essays i politisk sosiologi*. Oslo.
- Rolfsen, Nordahl (red.). 1900. *Norge i det nittende aarhundrede. Tekst og billeder af norske forfattere og kunstnere*. Bd. I–II. Kristiania.
- Røed, Helge. 1994. *Surt liv på det blide Sørland: helse og levekår i Agderfylkene: november 1993*. Kristiansand.
- Scott, Gabriel. 1918. *Kilden. Brev om fiskeren Markus*. Kristiania.
- Seland, Bjørg. 2007. «Sørlandsk identitet – det vi valgte og det vi valgte bort». *Heimen*. Nr. 2.
- Shetelig, Haakon. 1944. *Norske museers historie*. Oslo.
- Skjebstad, Gustav. 1932. «Sørlandslaget 1922–1932». I: *Sørlandsheftet*.

- Slettan, Bjørn. 1998. *Agders historie 1840–1920. Ansikt mot sjøen – grunnfeste i jorda*. Kristiansand.
- Stoklund, Bjarne. 1993. «International Exhibitions and the New Museum Concept in the Latter Half of the Nineteenth Century». *Ethnologia Scandinavica*.
- Stugu, Ola Svein. 2005. «Du trivelege Trøndelag». I: Ida Bull (red.). *Trøndelags historie*. Bd. 3. Trondheim.
- Sylte, Gudrun. 2008. «Lettstyrte nordmenn». *På høyden*. 5.11. http://nyheter.uib.no/?modus=vis_nyhet&id=41876
- Syssner, Josefina. 2006. *What kind of Regionalism? Regionalism and Region Building in Northern European Peripheries*. Frankfurt.
- Sørensen, Øystein. 2001. *Kampen om Norges sjel*. Bd. 3 i Øystein Sørensen og Trond Berg Eriksen (red.). *Norsk idéhistorie*. Oslo.
- «Sørlandslaget i Oslo gjennom 10 år». I: *Sørlandsheftet* 1932.
- Tjelmeland, Hallvard. 1997. «Kva tid oppstod Nord-Norge? Regionaliseringsprosesser i Nord-Norge frem til ca. 1950». I: Bjørn-Petter Finstad, Lars Ivar Hansen, Henry Minde, Einar Niemi og Hallvard Tjelmeland (red.). *Stat, religion, etnisitet. Rapport fra Skibotn-konferansen 27.–29. mai 1996*. Senter for samiske studier. Skriftserie. Nr. 4.
- Winge, Harald. 1996. «Regionen i norsk lokalhistorie». I: Øyvind Bjørnson, Egil Nysæter & Arve Kjell Uthaug (red.). *Til debatt. Innlegg ved Norske historiedagar 1996*. Universitetet i Bergen, Historisk institutt. *Skrifter*. Nr. 3. Bergen.
- Zachariassen, Ketil. 2008. «Rethinking the Creation of North Norway as a Region». *Acta Borealia*. Nr. 2.

Agder – del av en Skagerrak-Kattegat-region?

Kjell J. Bråstad

Innledning

Kan Agder defineres som en region? Eller er landsdelen vår del av en større region? Jeg skal ta for meg kystområdene langs Skagerrak og Kattegat. Kan dette området kalles en region? Og i så fall: kan Agder regnes som en del av denne regionen?

Bakgrunnen for å si noe om dette ligger i det såkalte «Skagerrak-Kattegat-prosjektet». Det var et nordisk forskningsprosjekt som ble gjennomført på 1980-tallet i et samarbeid mellom en rekke universiteter, høyskoler, museer og arkiver i Sverige, Danmark og Norge. Initiativet kom fra professor Lars Lønnoth og daværende stipendiat Peter Ludvigsen ved Aalborg Universitetssenter. De fikk med seg mange forskere i alle de tre skandinaviske landene. Det var en bredt sammensatt forskergruppe av alt fra historikere, etnologer, kulturgeografer og religionsforskere til kunsthistorikere og litteraturforskere. På norsk side var historikeren Hans Try nøkkelpersonen. Med sitt store engasjement fikk han med seg mange som ønsket å bidra til prosjektet. Noen av undersøkelsene ble finansiert gjennom forskningsmidler, men i stor grad måtte prosjektet basere seg på frivillig innsats. Inspirasjonen lå i å foreta koordinerte undersøkelser og komme sammen for å diskutere resultatene. Det ble arrangert minst ett seminar årlig for alle deltakerne i prosjektet. I tillegg hadde noen av forskergruppene egne sammenkomster og gjennomførte feltundersøkelser

sammen. Regelmessig ble det utgitt skrifter med tittelen *Meddelelser fra Skagerrak-Kattegat-prosjektet*. Der ble de foreløpige forskningsresultatene presentert. I alt ble det utgitt sytten slike meddelelser. Mer enn seksti forskere var bidragsytere til denne skriftserien.

Prosjektets mål var å undersøke endringene i hverdagslivet og kartlegge kontaktene mellom kystområdene rundt Skagerrak og Kattegat, primært på 1800-tallet. Dette ble utført dels gjennom lokale undersøkelser og dels ved komparative studier. Forskerne var delt inn i arbeidsgrupper som bl.a. undersøkte fiskeri, handel, migrasjon, religiøse vekkelse og møtet mellom borgerkultur og allmuekultur.

Skagerrak-Kattegat-prosjektet endte i 1991 opp med en større avhandling forfattet av den danske historikeren Poul Holm. Den hadde tittelen *Kystfolk. Kontakter og sammenhænge over Kattegat og Skagerrak ca. 1550–1914*. Poul Holms intensjon var å skrive kystlivets historie med utgangspunkt i en maritim region.

Det dreier seg altså om landområdene langs kysten av Skagerrak og Kattegat. Som alle vet er Skagerrak havområdet mellom Nord-Jylland, Sør-Norge og Båhuslen. Kattegat er havområdet mellom Jylland og Vest-Sverige. Skagerrak og Kattegat er bindeleddet mellom Østersjøområdet og Nordsjøen.

Det sammenhengende havområdet fra Nordsjøen til Østersjøen er av den franske historikeren Fernand Braudel blitt kalt «Europas andre Middelhav». Han mente at disse nordlige havområdene har spilt en like viktig kulturskapende rolle i europeisk historie som Middelhavet. I sitt store verk om Middelhavet i andre del av 1500-tallet presenterte Braudel havet som det romskapende elementet for Middelhavs-regionen. Han videreutviklet senere dette til en forklaringsmodell for Europas voksende rolle i verdensøkonomien. Nøkkelen til denne utviklingen var transportveien over havet.¹ Braudels analyse var ikke bare økonomisk. Han så også på sammenhengen mellom økonomiske kraftsentra og hverdagslivet til menneskene. Han betonte mulighetene som lå til rette for menneskene i en region, forutsatt at det fantes passende teknologi, gode konjunkturer og

1 Braudel 1972; 1984.

kompetanse. Poul Holm ønsket å undersøke Skagerrak-Kattegat-området i lys av Braudels forklaringsmodell.²

Kjernen i Poul Holms undersøkelse var kontaktmønsteret over havet. Hva slags forbindelser var det? Var det handels- og næringsforbindelser eller dreide det seg om migrasjon hvor menneskene flyttet for kortere eller lengre tid? Hvilke konsekvenser fikk kontaktene? Kan det være grunn til å si at områdene rundt Skagerrak og Kattegat hadde en felles kultur?

Natur- og næringsforhold

Kysten av Agder og Telemark har skjærgård med et forholdsvis karrig landskap innenfor. Med enkelte unntak er jordstykkene små og jordsmonnet forholdsvis skrint. Skogen er småvokst i Vest-Agder, men langt bedre i Aust-Agder og Telemark. Kyststrekningen hadde verdifullt eiketømmer som i stor grad ble hogd ned på 1500- og 1600-tallet. Men det var fortsatt store skogområder i innlandet. På den norske Skagerrak-kysten renner det ut elver hvor man kunne transportere tømmer. Ved elveutløpene vokste det fra 1500-tallet fram bosetninger hvor tømmereksport etter hvert ble en svært viktig næringsvei. I Aust-Agder fantes det også malmforekomster som la grunnlaget for drift av jernverk.

Den dype Norskerenna ligger like utenfor kysten. Det var derfor ikke grunnlag for noen omfattende fiskerinæring på den norske Skagerrak-kysten. Det ble hovedsakelig et beskjedent kystfiske med småbåter som skulle dekke landsdelens eget behov. I perioder med rikt sildefiske, som f.eks. utenfor Vest-Agder i første del av 1800-tallet, kunne det bli eksportert store mengder fisk fra landsdelen. Fra siste del av 1700-tallet vokste det også fram en hummereksport. Fra midten av 1800-tallet ble fiskere på Agder-kysten engasjert i et omfattende drivgarnfiske etter makrell forholdsvis langt fra land.³

Den norske Skagerrak-kysten hadde altså muligheter for eksport av etterspurte varer, primært tømmer, trelast og jernprodukter. Dette ble sterkt utnyttet fra 1600-tallet. På den annen side var man langt fra selvfor-

2 Holm 1991:20 f.

3 Ibid.:196 f.

synt med matvarer. Befolkningen i kystområdet måtte få tilførsler av korn, kjøtt, smør og andre matvarer.

Forholdene var annerledes i Sverige. Utenfor den svenske vestkysten er havet grunnere enn langs norskekysten. Det gjorde at svenske fiskere kunne finne sine fangstplasser lenger ut fra land, gjerne over mot kysten av Danmark, etter hvert også videre ut i Nordsjøen. Svenskene var i lange perioder velsignet med et rikt sildefiske, først i Skåne, senere lenger nord. I siste halvdel av 1700-tallet ble det fisket eventyrlige mengder med sild på kysten av Båhuslen, noe som førte til stor eksport av sild og tran. Fiskeri-næringen kom til å bli viktig for den svenske kystbefolkningen, viktigere enn den var på norske Skagerrakkysten.

Kysten av Båhuslen er like karrig som sørlandskysten. Den største forskjellen er at i nordre Båhuslen finnes det ingen elveutløp. Elvene går parallelt med kysten og har utløp andre steder. Skogen i Båhuslen ble i stor grad hogd ut allerede på 1500-tallet. Tømmeret fra området innenfor ble i hovedsak fraktet til kysten på elver med utløp i Østfold eller ved Göteborg. Nordre Båhuslen fikk derfor ikke velstående byer på samme måte som på kysten av Agder og Telemark.

Svenskekysten sør for Göteborg er annerledes. Der er landskapet mer likt forholdene i Danmark, flate strekninger med sletter velegnet for jordbruk i landområdene innenfor kysten. Det danske landområdet nord for Limfjorden er karrig sett ut fra dansk målestokk, men det kunne likevel produsere et matvareoverskudd for salg.

Nordvestkysten av Jylland hadde ingen naturlige havner. Skip måtte losses og lastes ute på redene. Mindre båter kunne trekkes opp på stranden. Danske fiskere hadde tilgang til store, grunne havområder, både i Kattegat og utover mot Nordsjøen.

Eksporten av trelast og jern førte til framveksten av økonomisk sterke byer og tettsteder langs den norske Skagerrak-kysten. Nordre Båhuslen var etter den svenske erobringen på 1600-tallet i lange perioder preget av stagnasjon. Med unntak av Göteborg hadde den svenske vestkysten få livskraftige byer. Nord-Jylland var preget av landbruk, fiske og av mindre strandsteder.

Næringsmessig var det altså *ulikhetene* som preget Skagerrak-Kattegat-området. Det er de store forskjellene som er iøynefallende. Norskekysten

var helt forskjellig fra Nord-Jylland, både naturmessig og næringsmessig. Hvert av områdene hadde sine overskuddsvarer som kunne eksporteres og andre varer som de måtte skaffe seg utenfra.

Befolkningens kontakt i området

Kontaktmønsteret ble preget av de politiske forholdene. Fram til midten av 1600-tallet hørte hele dette området til Danmark-Norge. Skagerrak-Kattegat var til da et innenlandsk hav kontrollert av danskekongen. Ved siden av handelsforbindelsen mellom Sør-Norge og Danmark var det også stor handelsutveksling mellom Danmark og den svenske vestkysten.

Etter at svenskene erobret Halland og Båhuslen i 1645 og 1658, ble Skagerrak-Kattegat-området delt av en riksgrense mellom to land som hyppig lå i konflikt med hverandre. Dette førte til mange hindringer for kontaktutveksling mellom de svenske og de dansk-norske områdene. Svenske myndigheter ville snu kontakten fra de nyerobrede områdene inn mot resten av Sverige. Med unntak av i krigstid fortsatte det imidlertid å være en viss handelskontakt mellom Vest-Sverige og naboområdene i Norge og Danmark.

I perioden etter 1660 er det kontakten mellom Sør-Norge og Danmark som dominerer. Norge hadde underskudd på korn og andre matvarer. Danmark manglet trelast og jernprodukter. Det meste av den norske handelen med Danmark gikk til København og til byene på den danske østkysten. Men det var også en nær handelskontakt mellom Nord-Jylland og den norske Skagerrak-kysten. Det var både danske og norske skuter som sto for denne varetransporten. Dermed ble skipperne og mannskap fra begge land kjent med mennesker på andre siden av havet.

På 1700-tallet var det mange småskuter, særlig fra Aust-Agder, som seilte til landingsplasser på den danske nordvestkysten, som f.eks. Blokhus og Løkken. Derfra var det også mange danske skuter som seilte med sin last til Norge. Utover 1700-tallet økte antall danske skuter i den trafikken.⁴

Nødsårene under Napoleonskrigene viste hvor avhengig Sør-Norge var av kornimport fra Danmark. England innførte blokade av Danmark-

4 Ibid.:117.

Norge og vokter kysten med kapere. Sverige fulgte opp med å sende ut kapere etter danske og norske skip. Det meste av trafikken med korn fra Danmark til Norge stanset da opp og det ble hungersnød mange steder i Norge.

De fleste av skutene som klarte å komme gjennom blokaden, seilte mellom sørlandskysten og Nord-Jylland, der var det lettest å unngå engelsk blokade og svenske kapere. Nå var det nordmennene som sto for det aller meste av transporten, da det betydde mest for dem. I 1813 seilte det 71 småskuter ut fra Arendal med kurs for kysten av Nord-Jylland.⁵ Det var en firedobling fra årene før krigen.

Småskutefarten over Skagerrak fortsatte utover 1800-tallet. Korneksporten fra nordre og vestre deler av Jylland til Agder nådde sitt maksimum omkring 1840 for deretter å gå gradvis nedover. Billig kornimport til Norge fra fjernere steder bidro til denne reduksjonen.

Fra midten av 1800-tallet kom den store ekspansjonen i skipsfartsnæringen i Aust-Agder. Den var konsentrert om langfart med forholdsvis store skip. Disse rederne hadde liten interesse av Danmarksfarten. Men denne farten fortsatte ennå en tid, nå i hovedsak i regi av folk fra Vest-Agder. De hadde ikke ressurser til å drive langfart. I stedet kunne de seile over til Nord-Jylland med sitt småtømmer, en vare som det var små muligheter for å få eksportert til andre steder. Fra 1850-årene kom dermed kyststrøkene i Vest-Agder til å dominere farten over Skagerrak til Nord-Jylland, en fart som nå gikk mot slutten. Den siste tradisjonelle danmarksfarten skjedde så sent som i 1928 med en slupp fra Søgne med det passende navnet «Farvel».⁶

I Vest-Sverige ble handelen fullstendig dominert av Göteborg, det var Sveriges største handelsby.⁷ Men det vokste også fram en viss sjøtransport mellom andre deler av den svenske vestkysten og steder på Øst-Jylland. Langs Båhuslen-kysten ble det utover 1800-tallet en økende kystfart inn til byene langs Oslofjorden. Mannskapene på disse skutene ble på den måten kjent med forholdene i Norge.⁸

5 Masdalen 1983:12.

6 Bentsen 1983:115.

7 Holm 1991:85.

8 Bråstad 2000:35.

Kontakten skjedde også via fiskerne, dels ved at de møtte hverandre ute på fiskefeltene, dels ved at fiskerne søkte inn til nabolandet, enten for å levere fangst eller for å søke nødhavn i uvær. Slike kontakter er kjent alt fra 1500-tallet. Fiskere fra Båhuslen hadde tradisjonelt vært aktive som linefiskere utenfor Skagen og langs kysten av Danmark. Utover 1800-tallet dro svenskene i økende grad ut til fiskeplasser i Nordsjøen og opp langs Vestlandet til Ålesund.⁹

I første del av 1900-tallet dro svenske linefiskere innom Sørlandsbyene, og særlig til Kristiansand, for å kjøpe makrell og sild til agn eller for å kjøpe salt til å salte fisken ute på fiskefeltet. De svenske fiskerne kom også hyppig inn til norske havner for å søke nødhavn i uvær. I perioder med dårlig vær kunne mange titalls svenske fiskebåter bli liggende i norske havner mange dager, noen ganger opp til flere uker.

Ut fra disse kontaktene kan det være grunn til å si at i fiskerisammenheng var Skagerrak og Kattegat en region, i alle fall i perioden 1850–1950.¹⁰

Migrasjon

Kontakten over havet førte også til at folk flyttet. På 1700-tallet gjaldt dette særlig fra Nord-Jylland til Sør-Norge. De raskt voksende byene på sørlandskysten lokket. Kirkebøkene for Arendal viser at i perioden 1725–1755 var en av ektefellene født i Danmark ved 20 % av vielsene.¹¹ Omkring 1750 var en tredjedel av Lillesands befolkning danskfødt.¹² De fleste av disse var kommet fra Nord-Jylland. Noen ble skipperer eller handelsfolk og dermed nært knyttet til skutehandelen med Danmark.

Enkelte dro også den andre veien, fra Norge til de fattige områdene langs Jyllands nordkyst, men det var langt færre. Kun i krigstid med stor matmangel i Norge, som f.eks. under Napoleonskrigene, kunne slike flyttinger få noe omfang.¹³ Mange av disse innflytterne slo seg ned langs kysten og

9 Olsson 1985:50 ff.

10 Holm 1985:151.

11 Vollen 1984:25 f.

12 Eide Johnsen 1990:56.

13 Holm 1984:14.

fikk arbeid som sjøfolk eller håndverkere i områder hvor kontakten med Norge var sterk. Andre dro lenger inn i landet og tok arbeid på gårder, noen av nordmennene fikk senere kjøpt seg en gård eller en husmannsplass i Danmark.

I andre halvdel av 1800-tallet er det en omfattende flyttestrøm fra Sverige til Danmark og Norge. I nasjonal målestokk kommer denne i skyggen av den formidable utvandringen til Amerika. Men omkring 80 000 svensker dro til Danmark og 50 000 til Norge. De fleste svenske innflytterne til Danmark dro til Sjælland og det sterkt voksende arbeidsmarkedet i København. Men det var også en markant svensk innvandring til Djursland, like nord for Århus. I utgangspunktet var dette primært sesongvise arbeidsvandring, enten til landbruks- eller teglverksarbeid, men etter hvert ble mange av dem fastboende. Bare et fåtall av disse slo seg ned langs kysten, det var innlandsområdene i Danmark som hadde behov for arbeidskraft.¹⁴

Nødsår og strukturelle omlegginger i det svenske landbruket førte fra 1860-årene til en voksende svensk innflytting til Sør-Norge, i første omgang til Østfold og området langs Oslofjorden. Deretter spredte flyttestrømmen seg nedover til Telemark og Aust-Agder. Kystområdene i sørlige og østlige Norge hadde behov for arbeidskraft, både i teglverkene, i den voksende industrien, på skipsverftene og til erstatning for de mange nordmennene som var til sjøs. Telemark og Aust-Agder fikk særlig mange svenske innflyttere fra Båhuslen. De første hadde flyttet etappevis via Østfold. Senere kom de også som passasjerer på svenske fiskebåter som skulle på fiske i Nordsjøen. Mellom 1860 og 1887 er det registrert 187 båtlaste med utflyttere fra Båhuslen til Arendal.¹⁵ I 1891 bodde det vel 1500 svenskfødte i Aust-Agder. Det var nær 2 % av befolkningen. Nesten alle disse svenskene bodde i kystkommunene. I Barbu, som nå er en del av Arendal, var mer enn 5 % av befolkningen svenskfødt.

Den svenske flyttestrømmen var i hovedsak forårsaket av arbeidsløshet og omlegginger i det svenske landbruket. Det var i liten grad kystbefolkningen som flyttet, det var mest folk fra områder lenger inn i landet.

14 Gjøøl 1983:44. Holm 1991:168.

15 Bråstad 2000:35.

Vi ser altså at det i enkelte perioder flyttet mange mennesker over havet i Skagerrak-Kattegat-området. Det var resultatet av store velstandsforskjeller. På 1700-tallet ble mange jyder lokket av velstanden i sørlandsbyene. Under nødsårene 1807–14 gikk trafikken den andre veien. Fattige nordmenn kom seg over til bedre forhold i Jylland. I siste halvdel av 1800-tallet var det svenskene som søkte lykken i de ekspansive områdene i Danmark og sørøstlige delene av Norge. I hovedsak var det folk på jakt etter arbeid: unge mennesker, mest menn, men også en del kvinner. I tillegg til de som slo seg ned fast, kom det også et stort antall sesongpendlere.

Kulturimpulser

Generelt er det grunn til å hevde at de kulturelle impulsene neppe gav seg utslag i mer enn detaljer i den stedlige kulturen. I Nord-Jylland er det registrert mange gjenstander, ikke minst jernovner og ovnsplater, som er produsert i Norge på 1700-tallet. Det er også registrert spor av norsk byggestil enkelte steder i Jylland. Nordjyske småskuter og fiskefartøyer var som regel bygd i Norge. Men utover dette er det få spor av norsk kulturpåvirkning i Nord-Jylland.

På sørlandskysten er det mye tydeligere dansk kulturell påvirkning. Men dette er i hovedsak et resultat av foreningstidens massive påvirkning fra det dansk-norske politiske og kulturelle sentrum i København. Embetsmenn og prester hadde sin utdanning derfra. Administrasjon og skole var preget av dansk embetspråk. Det er mye vanskeligere å finne kulturelle spor etter handelen over Skagerrak eller av den jyske innflyttingen til Agders kystbyer på 1700-tallet. Det er godt mulig at enkelte jyske ord og uttrykk ble tatt opp i byenes lokale dialekter, men sporene etter dette er i hovedsak borte i dag.

De svenske innflytterne hadde med seg særegne skikker og matkultur. Dette ble praktisert innenfor hjemmets vegger etter at de kom til Norge. Det er ikke lett å finne spor av at disse kulturtrekkene spredte seg over i den norskfødte befolkningen.

Kulturimpulsene kan bedre spores gjennom teknologipåvirkning. Det er mange eksempler på at teknologiske framskritt har spredt seg over havet. På 1600-tallet lærte svenske fiskere sine danske yrkeskolleger å fiske

med line. I nyere tid var det svenskene som lærte norske fiskere å bruke snurpenot. Danske båtbyggere bygde på midten av 1800-tallet fiskebåter etter mal av Lister-skøyta.¹⁶ Svenske steinhoggere hadde ferdigheter med seg til Norge som overgikk den lokale befolkningen. Det førte til at svenskene i lang tid kom til å dominere innenfor steinhoggervirksomheten i mange norske byer.¹⁷

Folks oppfatninger av hverandre

Det finnes ulike opplysninger om hvordan folk rundt Skagerrak oppfattet hverandre. De fattige nordmennene som kom til Nord-Jylland under Napoleonskrigene, satte spesielle spor etter seg i folkelige fortellinger. Flere av disse handler om nordmenn som er farlige eller er spåmenn. De kunne kaste forbannelse på folk og forutsi hendelser. Dette kan virke underlig. Det meste av tiden hadde sørlandskysten en langt større velstand enn kystområdene i Nord-Jylland. Nord-jyder som kom med småskuter til sørlandsbyene kunne der møte en rikdom som de ellers bare kunne drømme om. Men under Napoleonskrigen var rollene snudd om. Da var det sultne nordmenn som vandret rundt i Danmark. De fastboende så på disse tiggerne med frykt. De snakket et fremmed språk og hadde en ukjent adferd. Da var det lett å tro at de fremmede sto i pakt med det overnaturlige.¹⁸

Skutehandelen på Danmark kom etter hvert til å få ganske lav status i Norge. Den kunne ikke måle seg med langfarten til handelssteder ute i Europa og i andre verdensdeler. Det var det skikkelige sjøfolk skulle drive med. Skutehandelen til Danmark var for gamle menn og unge gutter. Tilsvarende hadde varene på småskutene over Skagerrak ofte dårlig kvalitet. Det beste tømmeret kunne nordmennene få bedre priser for på andre markeder. Dårlig tømmer kunne man alltid få solgt til den fattige kystbefolkningen i Nord-Jylland.

16 Holm 1991:134.

17 Bråstad 2000:62.

18 Holm 1991:123.

På samme måte var det med de danske matvarene. Bøndene i Nord-Jylland solgte de beste kvalitetsvarene der de fikk best betalt. Dårligere kvalitet av korn, smør og kjøtt ble gjerne solgt til Norge. Man kan således få inntrykk av at nordmennene og danskene gjensidig brukte hverandre som mottaksplass for varer man ellers ikke ville ha fått solgt.¹⁹

Fiskerbefolkningens møter kunne få preg av konkurranse om de beste fiskeplassene. Omkring 1860 krevde f.eks. danske fiskere at det ble stasjonert et kontrollfartøy ved Skagen. Danskene hadde blitt fortrent av svenske fiskere. I tillegg hadde svenskene gått i land i Skagen og gjort hærverk under påvirkning av brennevin. Slike hendelser bidro til å skape avstand mellom folk.²⁰

Men forholdet mellom befolkningsgruppene kunne også være svært bra. I mellomkrigstiden kunne det tidvis ligge 50–60 svenske og norske fiskebåter ved siden av hverandre på havna i Kristiansand. Det er mange beretninger om at norske og svenske fiskere da gikk på besøk til hverandre og diskuterte fiske og fiskemetoder. På den tiden hadde svenskene ofte mer effektive fiskemetoder og større fiskebåter enn sørlandsfiskerne.

Forskere i Skagerrak-Kattegat-prosjektet intervjuet gamle svenske fiskere. De fortalte om sin kontakt med fiskeoppkjøpere når fangsten ble solgt i norske havner. Fiskere og fiskeoppkjøpere kunne ha gjensidig interesse av å opprette gode relasjoner. Fra mellomkrigstiden er det kjent at svenske fiskere gjerne søkte kontakt med kjøpmann Ekberg i Kristiansand for å få solgt fisken sin. Der ble de tatt godt hånd om. Ekberg pleide ofte å by sine svenske kunder med hjem på søndager når det ikke var fiske og man heller ikke drev handel. Han tok gjerne også med svenskene på møter i misjonsforeningen der han var medlem.²¹

Befolkningen langs kysten i Sør-Norge, Vest-Sverige og Nord-Jylland kunne ha ulik kulturell bakgrunn. Mange i Båhuslen var påvirket av schartauiismen, en pietistisk vekkelse innenfor den svenske statskirken. I sørlandsbyene kunne fiskere fra Båhuslen møte helt andre religiøse oppfatninger, alt fra bedehuskultur til frikirkelige og angloamerikanskinspirerte menigheter. Dette kunne skape tilløp til konflikter når fiskerne kom

19 Ibid:146, 158 f.

20 Ibid:235.

21 Gustavsson 1986:113.

hjem til familien i Sverige. Kvinnene på Båhuslen-kysten oppfattet at mennene deres hadde endret adferd og religiøse holdninger etter besøkene i Norge.

Det hendte at fiskere fikk med seg ektefelle fra andre siden av Skagerrak. Det kunne føre til et vanskelig kulturmøte når hun skulle bosette seg med sin mann. Holdninger, livsstil og religiøs tro kunne være ganske forskjellig fra det hun var vant med. Det er mange beretninger om kvinner som opplevde dette som svært fremmed og vanskelig.

Av og til kan ytre forhold sette folks holdninger på prøve. Hvem identifiserer de seg med? Hvem er «vi»? Hvem er «de andre»? Det økonomiske krakket i Arendal i 1886 førte til stor arbeidsløshet. Den lokale «Samholdsbevegelsen», som skulle stå for stiftelsen av Det norske Arbeiderparti året etter, satte opp et politisk program. Et av de øverste punktene i programmet var «Forhindring av innvandring av fremmede arbeidere». Det var primært rettet mot de mange svenske sesongarbeiderne som hadde kommet til Arendal i årene før. De tok arbeidet fra nordmennene.²²

På samme måte kan man se holdningen til svenske fiskere når de var i land i byer på Sørlandet i mellomkrigstiden. Unge jenter kunne da lett få et dårlig rykte hvis de hadde kontakt med svenskene.²³

Det er altså mye som tyder på at befolkningen rundt Skagerrak og Kattegat så på sine naboer på den andre siden av havet med en viss skepsis. De hadde andre skikker, annet språk og andre religiøse oppfatninger. De var fremmede liksom andre folk som bodde på fjernere steder. Dette kom særlig til uttrykk når de tok goder fra stedets befolkning, enten det var arbeid, fiskeplasser eller stedets unge kvinner.

Unntak fantes. Noen opplevde at kontaktmøtet kunne være langt lettere. Svenske fiskere som besøkte Kristiansand i mellomkrigstiden, kan fortelle om det. Men deres hjertelige møte med fiskeoppkjøperen Ekberg er ikke noe bevis for generelt nære forbindelser mellom svensker og nordmenn. Kjøpmann Axel Ekberg var nemlig svensk, han hadde kommet til Kristiansand og startet sin kjøpmannsvirksomhet her i 1890-årene. Han tok seg av sine landsmenn.

22 Bråstad 2000:54.

23 Ibid:116.

Konklusjon

Hva slags region har Skagerrak-Kattegat-området vært? Generelt er det de store forskjellene som er mest påfallende, framfor alt naturmessig og økonomisk, men til dels også kulturelt. Men nettopp ulikhetene har dannet grunnlaget for hyppige handelskontakter, Agder og Nord-Jylland hadde gjensidig behov for hverandres varer. Ulikheter i velstand har også vært drivkraften til at folk flyttet over til andre siden av Skagerrak.

Skagerrak-Kattegat-området kan kanskje sies å ha vært en form for *funksjonell* eller *økonomisk* region, men handelen over Skagerrak kom på 1800-tallet stadig mer i skyggen av nasjonale grenser og internasjonale handelsforbindelser. På den annen side har Skagerrak-Kattegat-området neppe vært en *identitetsmessig* region. Folk på begge sidene av Skagerrak har neppe opplevd at de har hatt en felles tilhørighet og felles identitet. Det virker ikke som de har sett på naboene på andre siden av havet som «en av oss», i alle fall har vi ikke kilder som kan dokumentere det. Muligens kan det ha vært en nærmere identitetsforbindelse før 1660 da hele området var dansk, men det vet vi ikke noe om. Det kan virke som forskjellene forsterket seg utover på 1800-tallet. De religiøse strømmingene gikk da i ulike retninger i kystområdene, og de nasjonale strømmingene ble sterkere, båndet til nasjonalstaten ble det viktigste. Samtidig åpnet kystområdene seg mer opp for internasjonale impulser.

Deler av Agder bør kunne regnes med i Skagerrak-Kattegat-regionen. Kystområdene hadde gjennom flere århundrer nær handelskontakt over til Nord-Jylland. Fiskere fra Båhuslen, Jylland og Sørlandet hadde nær kontakt med hverandre. Indre Agder var lite berørt av disse forbindelsene, de hadde lite å gjøre med Jylland og Båhuslen. Det er derfor ikke grunn til å regne indre Agder som en del av Skagerrak-Kattegat-regionen.

Litteratur

Denne artikkelen baserer seg i hovedsak på Poul Holms avhandling *Kystfolk. Kontakter og sammenhænge over Kattegat og Skagerrak ca. 1550–1914*. Esbjerg 1991.

Annen litteratur:

- Braudel, Fernand: *The Mediterranean and the Mediterranean World in the Age of Philip II*. London 1972.
- Braudel, Fernand: *The Perspective of the world. Civilization and Capitalism 15th – 18th Century III*. London 1984.
- Bentsen, Bent: «Farvel og Danmarks-farten», i: Gerd Lillian Olsen, Olav Dale, Arnfinn Håverstad og Oddbjørn Eikestøl (red.): *Søgne før og nå 3*. Søgne 1983.
- Bråstad, Kjell J.: «Svensk innvandring til Arendalsområdet på 1800-tallet», i: *Aust-Agder-Arv*. Arendal 2000.
- Eide Johnsen, Berit: «Dansk innvandring til Lillesand på 1700- og 1800-tallet», i: *Vestre Moland og Lillesand historielag årsskrift 1989–90*. Lillesand 1990.
- Finstad, Håkon: «Svensker i Telemark og Kragerø. Med særlig vekt på innvandringen ca. 1865–1900», i: Hans Try, Anders Gustavsson og Poul Holm (red.): *Meddelelser fra Kattegat-Skagerrak prosjektet nr. 7*, Kristiansand 1984.
- Gjøl, Hanne: «Svenske arbeidsvandringer til Søndre Hald herred, Randers amt», i: Hans Try, Anders Gustavsson og Poul Holm (red.): *Meddelelser fra Kattegat-Skagerrak prosjektet nr. 2*, Aalborg 1983.
- Gustavsson, Anders: «Kvinnor och män i bohuslänska kustbygder», i: Hans Try, Anders Gustavsson og Poul Holm (red.): *Meddelelser fra Kattegat-Skagerrak prosjektet nr. 12*, Esbjerg 1986.
- Holm, Poul: «Forbindelse over Skagerrak. Vendsyssels norske kontakt», i: Hans Try, Anders Gustavsson og Poul Holm (red.): *Meddelelser fra Kattegat-Skagerrak prosjektet nr. 2*, Aalborg 1983.
- Holm, Poul: «Vendsyssels norsk- og svenskfødte befolkning i 1850», i: Hans Try, Anders Gustavsson og Poul Holm (red.): *Meddelelser fra Kattegat-Skagerrak prosjektet nr. 7*, Kristiansand 1984.
- Holm, Poul: «Fiskernes kontakter over Kattegat og Skagerrak – en skitse», i: Harald Olsen (red.): *Meddelelser fra Kattegat-Skagerrak prosjektet nr. 9*, Kållerød 1985
- Masdalen, Kjell-Olav: «Endringer i skutehandelen mellom Arendal og Nord-Jylland i perioden 1800-1820», i: Hans Try, Anders Gustavsson og Poul Holm (red.): *Meddelelser fra Kattegat-Skagerrak prosjektet nr. 2*, Aalborg 1983.
- Olsson, Ragnar: «Väst kustfisket i förändring», i: Harald Olsen (red.): *Meddelelser fra Kattegat-Skagerrak prosjektet nr. 9*, Kållerød 1985.
- Sætra, Gustav: «Danmarksfarten endres – farten mellom Agderkysten og Danmark 1856–1914», i: Hans Cornell (red.): *Meddelelser fra Kattegat-Skagerrak prosjektet nr. 10*, Göteborg 1986.
- Vollen, Reidar: «Dansk innvandring til Agder», i: Hans Try, Anders Gustavsson og Poul Holm (red.): *Meddelelser fra Kattegat-Skagerrak prosjektet nr. 7*, Kristiansand 1984.

Agder – region og grenseland i et maktpolitisk og administrasjonshistorisk perspektiv

Kjell-Olav Masdalen

Innledning

Denne artikkelen forsøker å belyse hovedtrekk i de maktpolitiske og administrasjonshistoriske strukturer i Agder fra vikingtid til nyere tid. Artikkelen berører betydningen av historikernes valg av ståsted for sine betraktninger og analyser. Den peker også på at historikerne ofte har fungert som redskap for samtidas makthavere og at de ofte har vært aktører i samtidas store spørsmål. Avslutningsvis peker artikkelen på noen hovedlinjer i landsdelens utvikling og historie, som kanskje kan knyttes til Agders status som grenseland mellom større og sterkere regioner.

Kildegrunnlag og metodisk tilnærming

Kildegrunnlaget for å beskrive de maktpolitiske og administrasjonshistoriske strukturer i vikingtid og middelalder er svært sparsomt. Regions- og områdenavn gir imidlertid et rimelig sikkert rammeverk for å trekke opp grenselinjer rundt og gjennom Agder. De maktpolitiske forhold kan antydes ved bruk av sagalitteratur og annen samtidig historieskrivning. De administrasjonshistoriske forhold kan belyses dels ved hjelp av samme typer kilder, men der også materiale som lover, diplo-

mer og andre kilder kan trekkes inn. Samla gir dette likevel bare en grov-maskas struktur som antyder Agders status som region og/eller som grenseland fra vikingtida og framover. Ved overgangen til nyere tid blir kildematerialet mer omfattende og gir grunnlag for sikrere rekonstruksjoner av regionale grenser.

Den svenske historikeren Peter Aronsson definerer region som «et område holdt sammen av likheter *eller* interaktive felt med en del felles trekk kulturelt, økonomisk, sosialt og/eller politisk». Ida Bull peker på tre hovedprinsipper for avgrensning av en region: territoriell avgrensning og institusjonalisering, homogenitet og heterogenitet.¹

Etter det første prinsippet er regionen avgrensa geografisk og kan være definert av fysiske og topografiske forhold i landskapet. På Agder danner kystlinja i sør og høgfjellet i nord nokså entydige geografiske grenser, mens grensene i øst og vest er mindre entydige ved øde kyststrekninger, lite bosatte heilandskap og dalfører. Topografien kan gi grunnlag for institusjonalisering og danning av administrative enheter. De administrative grensene for Agder faller delvis sammen med en slik topografisk avgrensning. Imidlertid er det i et historisk perspektiv mange eksempler på at Agder er en del av større administrative enheter, men også at grenser for slike enheter deler Agder.

Homogenitetsprinsippet søker å definere et område ut fra likhetstrekk. Slike likhetstrekk kan omfatte næringsstrukturer og næringskombinasjoner, kulturelle forhold som dialekter og religionsutøvelse og politiske preferanser. På Agder kan en f.eks. se likhetstrekk innen jord- og skogbruk, trelasthandel og skipsfart. I et langt historisk perspektiv har f.eks. sjøleiet i landbruket stått sterkt i heile regionen. Men sjøleiet gir ikke en entydig avgrensning av Agder som region, all den tid det høge sjøleiet også er typisk for et belte som strekker seg inn i Telemark og Buskerud.

Heterogenitetsprinsippet søker å definere et område ut fra at varierende forhold i regionen utfyller hverandre og danner funksjonelle samhandlingsstrukturer. Slik samhandling finner en på Agder mellom kyst og oppland, mellom by og bygd bl.a. i handel og produksjon. Fra 1500-tallet vokste kystbyene fram med et geografisk mønster som delvis kan forklares ved

1 Bull 2006:86 f.

hjelp av Christallers teorier om danning av sentralsteder.² Kristiansand kan sies å ha en sentralfunksjon for heile Agder, men bare på visse områder.

I den første del av perioden som artikkelen omhandler, er det ikke et tilstrekkelig kildegrunnlag for å kunne rekonstruere sikre administrative enheter på Agder. Men kildene gir grunnlag for å antyde visse maktpolitiske strukturer og sentra for maktutøvelse (stormannsseter). Stormannseta blei seinere sentra i de administrative strukturer som vokste fram.

Administrasjonstyper og den geografiske utbredelsen av disse kan gi indikasjoner på i hvilken grad vi kan karakterisere Agder som en region, eller som et grenseland. I et lengre historisk perspektiv kan vi se på folkeland/fylke, lovområde/lagdømme, fehirdsle, syssel/len/amt, leidang og bispedømme/stift. I nyere tid kan en også trekke inn den militære regiments- og divisjonsinndelinga, helseregioner, skattedistrikt, kystregioner o.l. De siste vil ikke bli behandla nærmere her, men de gir mange eksempler på administrative enheter som ikke faller sammen med, eller bare delvis faller sammen med grensene for Agder.

Historikernes ståsted og historikerne som redskap

Historikernes valg av ståsted for observasjoner og analyser er ikke likegyldig. Problemstillinger og hypoteser endres når nye ståsted velges, perspektiva blir nye og ofte breiere, og svara kan bli mer spenstige og nyskapende.

I sitt statistisk-topografiske verk om Norge fra 1826 skriver Jens Kraft følgende om Agder i middelalderen:³

I de følgende Aarhundreder anføres i Historien ingen Begivenheder af Mærkverdighed som her foregaaede. Agder var rimeligviis den Gang et fattig og lidet beboet District; thi ingen af de almindelige Thinge, hvor Kongerne valgtes og offentlige Anliggender behandledes, forekomme i denne Egn, og heller ikke omtales her Kongsgaarde, mægtige Mænds Boepæle, eller Klosterses og anseelige geisteliges Sæde. ... Kongerne og Hærførerne synes paa deres Søetoge saa hastig

2 Christaller 1968

3 Kraft 1826:357 f.

som mulig at have ilet forbi Districtets Kyster, hvor de intet havde at tøve efter, og kun opholdt sig ved disse, naar Uveir og andre uventede Omstændigheder nødte dem deretil.

En middelalderhistoriker som nøyer seg med Krafts noe defaultistiske holdning til kildenes evne til å skifte potensial ved valg av nye ståsteder, problemstillinger og hypoteser, har tapt allerede i utgangspunktet. Der-som en velger bare å se på Agder innenfra, altså velger det regionale ståstedet, kan svaret lett bli: Et sted i bakevja, det var ikke her de spennende tinga skjedde. Velger en det nasjonale ståstedet, og lar de nasjonale perspektiva bli dominerende, slik historikerne helst gjør når de skriver sine Norgeshistorier, kan svaret lett bli tilsvarende: Agder kommer i skyggen av mektigere landsdeler, eller som Kraft skreiv: *«hvor de intet havde at tøve efter»*.

Iblant kan det være hensiktsmessig å la de regionale og nasjonale perspektiver komme i etterkant, og å velge seg et nordisk ståsted som utgangspunkt når en skal observere og analysere forholda på Agder. Andre og mer overordna perspektiv blir viktigere, og løsrevet fra de nasjonale perspektiva kan de regionale lettere tre fram.

Historieskriverne gjennom tidene har ikke alltid vært objektive forskere. De har ofte vært redskaper for makthaverne, og har selv til tider vært sterke aktører i det politiske livet eller som nasjonsbyggere. Snorre Sturlasons store prosjekt på 1200-tallet var å legitimere Hårfagreættas rett til å herske over Norge. Vestlandshumanistene Laurends Hanssøn, Mattis Størssøn og Peder Claussøn Friis var sagaoversettere og historieskrivere, som i reformasjonsårhundret, da Norge opphørte å eksistere som egen stat, hadde som formål å gjøre sagahistoria kjent og å skape bevissthet om Norge som en gammel nasjon. Det har ikke vært særlig comme il faut å skrive positivt om det dansk-norske riket. 1800-talls historikernes store prosjekt var å legitimere den nye norske staten etter 1814. Det har også tatt tid før historikerne har våget å stille kritiske og kontroversielle spørsmål om okkupasjonsperioden 1940–45. For nåtidens historikere må det være et tankekors at profesjonen ikke har makta å slå i stykker befolkningens forestilling om Norge som en naturgitt og gudgitt enhet. I promoteringa av Vestfold bygger en fortsatt på læra om Vestfold som kjernelandet for samlinga av Norge

til et rike. I statsbudsjettet for 2009 opplyses det at Haugesund kommune planlegger et servicesenter ved Haraldshaugen, monumentet over Harald Hårfagres samling av riket. På Agder er det ei seigiliva forestilling at Halvdan Svarte vokste opp på Tromøya og at Ragnvald Orknøyjarl stamma fra Bringsvær i Fjære. Det finnes mange eksempler på hvordan samtida bygger sine forestillinger og promoterer sine områder basert på forelda kunnskap.

Agder – betydning, kilder, navn og geografi

Det finnes ikke en sikker tolkning av hva navnet *Agder* betyr.⁴ Det gammelgermanske ordet *ogd* og det indoeuropeiske *ac* betyr å være skarp. Gammelengelsk *egeðe* og gammelhøgtysk *egede* betyr *harv*. Gammelnorsk *agi* betyr *sjøgang* og dialektordet *ag* betyr *uro i sjø*. En rimelig tolkning av navnet kan da være: *Landet på kanten mot det urolige havet*. Egdene blir da: *De som bur på kanten*.

Den første skriftlige kilden for navnsetting på landsdelens innbyggere finnes trulig i den romersk-gotiske historieskriveren Jordanes sitt verk om goterne fra 551: *De origine actibusque Getarum*, også kalt *Getica*. Her fortelles det bl.a.:⁵ «*Der umkring [Scandza] bur granniarane, augandzane, evniksane, tætel, rugane, arochane og raniarane au*». Identifikasjonen er ikke sikker, men dels fordi enkelte av navna er mer gjenkjennbare, og fordi navna oppgis i ei geografisk rekkefølge, er det alminnelig akseptert at *augandzane* står for egdene. I så fall blei egdene allerede i folkevandrings-tida oppfatta som ei folkegruppe eller folkestamme som budde i den sør-ligste delen av det geografiske området som langt seinere blei en del av Norge.

I sagalitteraturen brukes navnet Agder retrospektivt om landsdelen i forbindelse med hendelser som angivelig skal ha skjedd i perioden fra 600- til 900-tallet. I Gautreks saga, som er klassifisert som en fornaldersaga, heter det at Agder blei styrt av en konge som hette Harald. Etter 1800-tallshistorikernes kronologi skal dette ha vært på slutten av 600-tallet / begynnelsen av 700-tallet. I Snorres Ynglingesaga fortelles det at Harald Granraude var

4 Låg 1999:11.

5 Skard 1932:35.

konge på Agder, og at sønnesønnen hans, Halvdan Svarte, fikk kongedømme på Agder ett år gammel. Etter Snorres kronologi må dette ha vært i første halvdel av 800-tallet.⁶ Kildene for disse opplysningene stammer imidlertid fra 1200-tallet, og kan dermed ikke tillegges særlig vekt som kilder til når landsdelens navn kom eller var i bruk.

For å finne kilder som er rimelig samtidige med hendelsene, må vi gå til skaldekvada. De eldste som nevner Agder, er fra begynnelsen av 1000-tallet.⁷ Etter slaget ved Svolder år 1000 kvad Tord Kolbeinsson, skald hos jarl Eirik Håkonsson: «*Etter striden ligger landet nord fra Veiga sør til Agder og lenger under jarlen*». Etter slaget ved Nesjar i 1016 kvad Sigvat Skald, kong Olav Haraldssons hirdskald: «*Kjent det er at kongen som kjenner iskald pilgregn, la der øst for Agder Karlhovde opp mot jarlen*». Og da kong Knut Sveinsson (den mektige) invaderte Norge i 1028, kvad skalden hans, Toraren Lovtunge: «*Egder som ellers er ramme til strid, ble redde da de så den ravnevenns ferd*».

Sagalitteraturen som kilde for navnebruk blir først rimelig samtidig med hendelsene når vi kommer ut på 1100- og 1200-tallet. Orknøysagaen blei nedskrevet i perioden ca. 1165–1190. I den finner vi områdenavna Agder, Aust-Agder og Setr (Setesdal). I Snorre, Egilssaga, Landnámabok og Baglersagaen, som alle blei skrevet i første halvdel av 1200-tallet, mest sannsynlig i 1230-åra eller tidligere, brukes områdenavna Agder, Aust-Agder, Nord-Agder (Agder vest for Lindesnes) og Lister.

Dette kan summeres opp slik: I kildemateriale som stammer fra tida før ca. 1150, kjenner vi bare bruken av begrepa Agder og egder. Fra andre halvdel av 1100-tallet kjenner vi bruken av områdenavna Aust-Agder og Setr. Fra første halvdel av 1200-tallet også Nord-Agder og Lister. Alle disse områdenavna gjenfinner vi seinere som administrative enheter på Agder. Områdenavna Vest-Agder og Råbyggelaget er ikke kjent fra sagalitteraturen, men dukker opp i diplomaterialet i løpet av 1300-tallet.

Agder ble opprinnelig brukt om kystområdet/kystbygdene fra Åna Sira til Rygjarbit (grensa mellom Agder og Grenland). Nord-Agder er nokså klart definert som Agder vest for Lindesnes. Aust-Agder var kystområdet vest *mot*

6 Malm 1990:20. Sturlason 1964:41.

7 Sturlason 1964:209, 241 og 417.

Nord-Agder. I vikingtida kan det se ut til at Aust-Agder strakte seg vest *til* Lindesnes, men det er vanskelig å dokumentere sikkert. I middelalderen ser det imidlertid ut til at Aust-Agder gikk vest til og med Ve skipreide, dvs. til og med Oddernes/Tveit. I middelalderen brukes Lister som et områdenavn, som synes å ha omfatta Nord-Agder og Kalleland skipreide i øst. Først i 1225 nevnes Marnardal, det seinere Mandals len mellom Lister og Aust-Agder (Østre del). Setr brukes i utgangspunktet om Valle, men kan ha omfatta Setesdal fra Bygland til Bykle. Råbyggelaget omfatta i seinmiddelalderen Åseral, Setesdal og det øvrige indre Aust-Agder.⁸

Det maktpolitiske perspektivet

Agder i en nordisk kontekst

De såkalte mosefunna (myrfunn) i Jylland kan tolkes som tidlige spor etter en nordisk maktkamp mellom de landskap og regioner som seinere utvikla seg til statsdannelsene Danmark, Norge og Sverige. Mosefunna stammer fra perioden 200–500 e.Kr. Det best undersøkte og mest kjente er de såkalte Illrup-funna i Øst-Jylland fra ca. 200 e.Kr. Funna vitner om en hierarkisk oppbygd hærstyrke på inntil 1 000 mann, og funnmaterialet kan spores tilbake til områder fra Vestlandet til Skåne. Tolkningene er ikke entydige, men materialet vitner om et godt organisert militært fellesskap, som regioner i Norge kan ha vært en del av.⁹

I motsetning til de realistiske og mer eller mindre historiske kongesagaene og islandske samtidssagaene fra 1100- og 1200-tallet, består fornaldersagaene først og fremst av heltediktning og eventyrfortelling. De forholder seg svært fritt til tid og rom, og til måten de historiske skikkelsene opererer i landskapa rundt Skagerrak-Kattegat. Claus Krag skriver:¹⁰

Ser vi på de senere nordiske tradisjonene om heltekonger og sagnskikkelser på 700- og 800-tallet, er det påfallende at handlingen gjerne foregår i et geografisk

8 Låg 1999:338 ff.

9 Illkjær 2000:30 ff., 39 ff., 49 ff., 56 f. og 89 ff. Illkjær 2003:146f. Masdalen 2006:72 f.

10 Krag 1995:89.

område som omfatter Danmark, Götaland og Sør-Norge så langt vest som til Rogaland.

Frans Arne Stylegar skriver:¹¹

Fornaldersagaene forteller om sterke politiske miljøer på Sør- og Vestlandet i århundrene før vikingtiden. For moderne norsk historieskriving har dermed fornaldersagaene utgjort en irriterende bakgrunnsstøy. I fornaldersagaene er det distriktene rundt Oslofjorden som utgjør periferien.

Særlig i Gautreks saga og i Snorres Ynglingesaga gis Agder en sentral plass. I de mer historiske kongesagaene er temaene i stor grad de samme: Kamp om dominansen i Norden. Men her er hovedarenaene og hovedregien flytta til nye områder og andre kongeslekter. I Danmark er den dominerende slekta skjoldungene med utgangspunkt i Lejre og Jelling og i Sverige ynglingene med utgangspunkt i Svealand og Uppsala. I Norge er det Ladejarlene i Trøndelag og Hårfagreætta, med utgangspunkt på Vestlandet, som blir førende. I denne sammenheng blir Agder et grenseland i Norden.¹²

Ei «nasjonal» makt- og interessegrense gjennom Agder

Begrepet «Norge» – *Norvegr* – veien mot nord, meiner en opprinnelig ble brukt om kystlandet fra Jæren og nordover, kanskje så langt nord som til Malangen. Navnet er kjent fra kildene første gang i Ottars beretning til kong Alfred av Wessex fra slutten av 880-åra, der han forteller om sin seilas fra de nordlige landsdeler til Hedeby via *Sciringes heal(h)*. Historikerne har fram til nå lokalisert Sciringes heal(h) til Kaupang i Vestfold.¹³ Dette synet bygger først og fremst på navnelikheten med *Skiringssal* i Tjøme, og at det på 800- og 900-tallet fantes et handelssted i Viksfjorden øst for Larvik.

11 Stylegar 1999:202 f. Masdalen 2006:76.

12 Masdalen 2006:76 ff., 91ff, 95 ff. og 100 ff.

13 Jf. Skre 2007.

Oversettelsen av originalens Sciringes heal(h) til Skiringssal understreker den alminnelige enigheten om hvor Sciringes heal(h) lå. Men det er grunn til å undre seg over at det først er i våre dager at det er stilt spørsmålet ved denne lokaliseringa.

Den islandske granskeren Einar Gunnar Birgisson har i 2006 kasta fram en ny og spennende teori om at Sciringes heal(h) må lokaliseres til Vest-Agder eller Rogaland, der han peker på Huseby/Lunde på Lista som den fremste kandidaten for en mer nøyaktig lokalisering.¹⁴ Birgisson bygger sin påstand på en direkte og fordomsfri lesning av Ottars beretning, og viser en utstrakt respekt for ei samtidskildes evne til å gjengi sine maritime og kystrelaterte omgivelser på en korrekt måte.¹⁵ Dette burde ikke være særlig overraskende, tatt i betraktning at Ottar og hans samtidige var et sjøfarende folk busatt i et kystland. Det overraskende er imidlertid at historikerne så langt ikke har grepet tak i den nye teorien, og utsatt den for kritikk. Det gir grunn til å stille spørsmålet ved om andre og ikke vitenskapelige begrunnelser ligger til grunn, som for eksempel at for mye prestisje fortsatt er lagret i Vestfold og Kaupangs rolle i denne fasen av «norsk» historie.

Det er her ikke plass til å gå grundigere inn på Birgissons teori om lokalisering av Sciringes heal(h). Men et par forhold kan nevnes. Ottar forteller at inntil han kom fram til Sciringes heal(h), hadde han «*þis land*» (England/Wessex) på styrbord side og *Norweg* på babord side. Ut fra denne opplysninga viser en enkel kartjamføring at en da befinner seg et sted på sørvestlandet, dvs. Vest-Agder/Rogaland. Etter at han hadde passert Sciringes heal(h), hadde han Danmark på babord side. Ottar oppgir også bredden på landet:¹⁶

Det dyrkede land er bredest mod øst, og jo længere mod nord man kommer, jo smallere bliver det. Mod øst er det moske tres mile bredt, måske en smule bredere, og midtpå tredive eller bredere; og mod nord, sagde han, hvor det var smallest, kunne der være tre mile tværs til fjeldene.

14 Birgisson 2006.

15 Masdalen 2007:32 ff.

16 Lund 1983:23.

Det gir oss et «opprinnelig» Norge med østgrense som følger Kjølen og Langfjella, og som i sør når havet ved Lindesnes.¹⁷

Dette vestkystlandet tilsvarte landområdet langs «nordveien». Claus Krag meiner at vestlandskongen Harald Hårfagres maktområde etter slaget i Hafrsfjord omkring 890 strakte seg omtrent til Lindesnes i øst.¹⁸ I tida etter 900 og fram til begynnelsen av 1000-tallet strakte danskekongenes «direkte» maktområde i Vika seg vest til Lindesnes.¹⁹ Den engelske Orosius og franske riksannaler gir informasjon som kan underbygge danenes maktinteresser i Vika og Agder, selv om formuleringene ikke er entydige. I den engelske Orosius heter det at «*mod øst for dem [syddanene, som budde på Jylland] & mod nord bor norddanene, både på fastlandene og på øerne*», som her kan tolkes som de danske øyer, den svenske vestkyst og sørkysten av «Norge», dvs. Vika og Agder. I de frankiske riksannaler berettes det om de danske brødrekongene Reginfred og Harald (Klak), som i 813 slo ned et opprør i Vestfold. Riksannalene beskriver det danske maktområdet i «Norge» slik: «... *den fjerneste egn mod nordvest i deres rige, som skuer over mod nordspidsen af Britannien, ...*».²⁰

Heilt fram til Knut den mektiges maktovertakelse i Norge i 1028 settes grensa mellom de norske herskernes maktområde og danskekongenes maktområde til Lindesnes (også brukt som grenseområde for landsdels herskere i Norge). Deretter flyttes denne maktgrensa til Rygjærbit ved grensa mellom Agder og Grenland.²¹ Fram til 1020-åra gikk det dermed ei «nasjonal» grense gjennom Agder, der Nord-Agder hørte til Ladejarlenes/vestlandskongenes maktområde, mens Aust-Agder hørte til danskekongenes maktområde.

Ifølge Snorre kom Olav Haraldsson til Norge i 1015 med bare to knarrer, dvs. med handelsskip og ikke med krigsskip. Claus Krag peker på at flere kilder kan tolkes dit hen at Olav kom til Norge som Knut den mektiges allierte. Det kan i så fall forklare hvordan han fikk kontroll over Vika.

17 Jf. Krag 1995:78 ff.

18 Krag 1995:89.

19 Masdalen 2006:95 ff.

20 Lund 1983:19. Birgisson 2006:14 og 22. Albrechtsen 1981:20. Masdalen 2006:82. Masdalen 2007:34 f.

21 Jf. Masdalen 2006:100 ff.

Men også regionale stormenn spilte ei rolle i maktkampen om kontroll over landsdelene. På Sola satt Erling Skjalgsson og kontrollerte området fra Stat til Lindesnes. På Oddernes satt Øyvind Urarhorn, som Olav Haraldsson knytta til seg, trulig som ei motvekt mot Erling. Dette er ett av de få tilfella der kildene lar oss ane at en stormann på Agder kan ha spilt ei viktig rolle i kampen om makta i Norge.²²

Først etter Magnus den godes maktovertakelse i 1035, fulgt opp av Harald Hardråde fra 1047, greide kongene av Hårfagreætta å etablere seg varig i Vika. Gjennom disse to kongenes hardstyre, godt hjulpet av den engelskinfluerte kirkeorganisasjonen, blei Vika og Opplandene varig gjort til en del av Norge. Regionalt blei Agder en del av Vestlandet.

Maktområder og stormannsseter

Ulike kildetyper kan ved sida av de naturgitte forholda gi et samla bilde av sentrale maktområder og stormannsseter på Agder. Naturgitte forhold kan, sammen med en kombinasjon av handels- og røverøkonomi, ha lagt grunnlaget for etablering av slike stormannsseter. Det er først og fremst tre slike områder som peker seg ut: Lista/Kvin/Spangereid, Oddernes/Tveit og Fjære/Øyestad/Tromøy.

I alle de tre områda kunne landbruket kombinert med produkter fra jakt og fiske gi et rimelig godt grunnlag for etablering av stormannsseter. I visse områder kunne det hentes ut salgs-, bytte- eller gaveprodukter fra jernvinna og fra klebersteinsbrudd. Samla kunne produksjonen ved og under kontroll av stormannssetet gi et overskudd som tillot en viss handelsvirksomhet. Slik handelsvirksomhet omtales i Egils saga (Tore Truma, begynnelsen av 900-tallet), i Snorre (Gudleik Gjerdske og Øyvind Urarhorn, begynnelsen av 1000-tallet), i Orknøysagaen (Kale Koleson, første halvdel av 1100-tallet) og Håkon Håkonssons saga (Hásaugabúzan, 1221). Dessuten berettes det om handelsvirksomhet i diverse kilder fra 1300-tallet og i seinmiddelalderen, der særlig Lista har en sentral plassering. Det er mulig at Ottars reiseberetning fra 880-åra også kan ses i denne sammenhengen. Handelsvirksomheten kombineres i noen sam-

22 Låg 1999:171. Krag 1995:138 f. Masdalen 2007:103 ff.

menhenger med vikingtokt og plyndring, slik som det berettes om Øyvind Urarhorn og Snare Aslaksson. Det er grunn til å tru at regional-makt, i alle fall i vikingtida, for en del var basert på det overskuddet vikingferder ga.²³

Det arkeologiske funnmaterialet er konsentrert til de samme områda. Ved kartlegging av «storhauger» og særlig rike gravfunn har arkeologene funnet et territorielt mønster. På Agder er det Arendal/Grimstad-området, Oddernes (litt mer beskjedent) og Lista/Kvinesdal-området. Arkeologene oppfatter disse områda som sentra for høvdingmakt.²⁴

Det skriftlige kildematerialet som beretter om stormannsseter eller sentralgårder er svært sparsomt. I tillegg er den geografiske plasseringa til dels usikker. Til Lista/Kvin-området kan med rimelig sikkerhet knyttes personer som skalden Tjodolf av Kvin, Grim herse, Ondott Kråka og Ondottsonnene, bagleren Nikolas av Lister og sysselmannen Snare Aslaksson, kansler hos Håkon V Magnusson. Audun jarl, som Harald Hårfagre satte til å styre Egdafylket, kan også ha hatt sin maktbasis i dette området. Torgils Fudhund var sysselmann for birkebeinerne heilt vest på Agder. Øyvind Urarhorn og Gudleik Gjerdske hadde nære forbindelser til Olav Haraldsson. Øyvind hadde ætta si fra Aust-Agder, og blir av flere knytta til Oddernes-området. Kanskje var han av samme slekt som Orm den gamle, «*sønn av Eyvind jarl, sønn av Armod jarl og sønn av Nereid jarl den gamle*», som også er blitt knytta til Oddernes. Gudleik Gjerdske kan ikke identifiseres nærmere enn at han ætta fra Agder. På kongsgården på Tromøy satt Tororm og Tore Truma som Harald Hårfagres årmenn. Kanskje var de to én og samme person. Kale Sæbjørnsson, sønnen Kol Kaleson og sønnesønnen Kale Kolesson (Ragnvald Orknøyjarl) hørte til ei mektig lendmannsætt på Agder. Ætta er forsøkt knytta til Fjære-området, men kildene gir ingen indikasjoner på at så var tilfelle. Solmund Sigurdsson, god venn av Kale Kolesson, var gjaldker²⁵ i Tunsberg og hadde gård på Aust-Agder. Visse opplysninger kan tyde på at gården lå i Vissedal heilt

23 Masdalen 2007:39–47.

24 Krag 1995:58 f.

25 Gjaldker (norrønt: *gjaldkeri*) var kongens embetsmann i de gamle kjøpstedene, men tjente også som ombudsmann for byens innbyggere. Gjaldkeren hadde bl.a. ansvar for vakthold, retsstell og skatteoppkreving. På 1400-tallet ble tittelen endret til *byfut*.

øst på Aust-Agder. Her fikk også baglerhøvdingen og sysselmannen Gyrd Beinteinsson bygd ei skute i 1206, men hans sete er ikke kjent.²⁶

Det er vanlig å anta at steinkirkene på Agder i hovedsak ble bygd av stormenn, kanskje i et visst samarbeid med bønder. Et unntak er trulig Laurentiuskirka på Huseby, som var kongelig kapell. Den andre steinkirka på Lista er Vanse kirke. Det er steinkirke i Spangereid, og det lå steinkirker i Å (Lyngdal) og Halse. I Oddernes og Tveit blei det bygd steinkirker. Ikke langt derfra ligger kirkene i Høvåg og Vestre Moland. Også i Birkenes ble det bygd ei steinkirke i middelalderen. I Fjære/Øyestad/Tromøy-området ligger Fjære kirke, Øyestad kirke og Tromøy kirke. Det sto også ei steinkirke i Landvik. Lenger øst ligger steinkirkene i Holt, Dypvåg og Søndeled.²⁷ Lokalisering av steinkirkene er en indikasjon på samfunnsmakt, som til en viss grad lå i den voksende kirkeorganisasjonen, men som lokalt først og fremst lå hos stormannsætter.

Ei slik ætt tilhørte Kale Kolesson (Ragnvald Orknøyjarl). På handelsferd til England i 1116 blei han kjent med Harald Gille, angivelig sønn av Magnus Barfot. Ifølge Orknøysagaen oppfordra Kale Harald til å reise til Norge. Mot slutten av 1120-åra krevde Harald kongedømme sammen med Sigurd Jorsalfar. I slaget ved Fyrileiv i 1134 deltok Kale og Solmund Sigurdsson på kong Haralds side i kampen mot Magnus Sigurdsson (Blinde). I 1136 stadfesta Kong Harald Ragnvalds forlening av Orknøyene.

Etter at Harald blei drept av Sigurd Slembe i Bergen samme år, lot dronning Ingrid, Haralds hustru, og stormannspartiet rundt kong Harald, hans mindreårige sønner ta til konger. Etter Haraldssønnenes død samla stormannspartiet seg rundt Magnus Erlingsson, sønn til Erling Skakke. I første halvdel av 1150-åra dro Kale på Jorsalferd sammen med Erling Skakke. Det peker mot at stormenn på Agder hørte til Erling Skakkes og Magnus Erlingssons parti i borgerkrigen.²⁸

Også i de følgende fasene av borgerkrigene synes Agder i hovedsak å ha knytta seg til det partiet som mest stabilt satt med makta i Vika. Under kong Sverre opererte opprørsflokker flere ganger på Agder. Under den

26 Masdalen 2006 og 2007.

27 Låg 1999:385 ff.

28 Masdalen 2006:112 ff. Masdalen 2007:43 ff. Låg 1999:332 f.

andre baglerreisinga fra 1204 av ser det ut til at baglerne «kontrollerte» mesteparten av Agder, men sysselmenn fra birkebeinerne synes likevel å ha hatt en viss maktbasis heilt vest på Agder. Baglerne følte seg utrygge når de kom lenger vest enn Aust-Agder. Ved fredsslutninga i 1208 blei imidlertid Agder øst til Rygjjarbit lagt til birkebeinerkongen Inge Bårdsson.²⁹

I 1220-åra oppsto det strid mellom kong Håkon Håkonsson og jarlen Skule Bårdsson om retten til å beskatte Agder. Skule satt i Vika og hevda rett til landet vest til Åna Sira. Her bygde han dels på eldgammel tradisjonsrett knytta til danenes maktsfære i området fra Vika og vest til Lindesnes. På riksmøtet i Bergen i 1223 måtte imidlertid Skule anerkjenne kongens krav, men visse forhold kan peke mot at jarlen også seinere hadde et visst maktgrunnlag på Agder. Da Magnus Lagabøter døde i 1280, blei riket delt mellom hans to sønner; Eirik Magnusson blei konge, mens Håkon Magnusson fikk råderett som hertug over de østlige landsdeler vest til og med Rygjafylke, men med unntak av syslene i Skien og Tunsberg. Agders status er likevel litt uklar.³⁰

Reformasjon og enevelde

Med sagalitteraturens siste fase på 1200-tallet forsvinner også hovedkildene til kartlegging av de større maktpolitiske linjene i landsdelens historie. Dessuten var sprengkrafta i konfliktstoffet i hovedsak uttømt under det stabile kongedømmet i høgmiddelalderen. Først under reformasjonen og den første fasen av eneveldet kan vi igjen ane noen av de sentrale problemstillingene i landsdelens rolle som region og grenseland.

Reformasjonens innføring i Norge kan karakteriseres som et sentralstyrt maktgrep, som fjerna de siste rester av verdslig sentralmakt og den katolske «folkekirkja» i Norge. Dette skapte etter hvert rom for eneveldets statskirkeordning. Dette maktgrepet, som i samtida også blei oppfatta som et maktovergrep, bl.a. av Peder Claussøn Friis, møtte i reformasjonsårhundret til dels massiv motstand innen «bondearistokratiet». Det besto av rester av den gamle adelen og bønder som gjennom nedgangstidene

29 Masdalen 2006:118 ff. Masdalen 2007:53 f.

30 Masdalen 1006:126 ff. Masdalen 1998:89.

hadde makta å holde på eller skape seg en viss lokal maktbasis, tufta på sjøleie og god tilgang på jord.

Motstanden mot sentralstyring, økt skattetrykk og angrep på de gamle folkelige kulturformene fikk ekstreme uttrykk i drap på fogder og prester, slik Peder Claussøn Friis beskriver det. Hans beskrivelser må leses med kritikk, men også andre kilder dokumenterer bøndernes motstand mot det økte makt- og skattetrykket som blei utøvd av representanter for kirka og lensadelen. Særlig sterk synes denne motstanden å ha vært i de gamle sjøleiedistriktene, som strakte seg fra Agder over Telemark til Buskerud.³¹

Ved Kristiansands grunnleggelse i 1641 etablerte sentralmakta et nytt sterkt uttrykk for vilje til styring og organisering av landsdelen. Kristiansand etablerte seg som den viktigste administrasjonsbyen mellom Skien og Bergen. Hit blei etter hvert lagt setene for Agdesiden lagdømme, Agdesiden len/stiftamt og Kristiansand stift/bispedømme, administrasjonsheter som tidvis også omfatta Rogaland og Bratsberg/Telemark. I begynnelsen av 1770-åra blei det sysla med planer om å etablere landets første universitet i Kristiansand, som også skulle betjene studenter fra Jylland.³² I mangel av en egen norsk sentraladministrasjon, blei byen én av landets fire stiftsteder med direkte kontakt til København. Grunnlegginga av Kristiansand og samlinga av administrasjonsseter der har bidratt til at vi i dag kan karakterisere Agder som en region.

Det administrasjonshistoriske perspektivet

Folkeland og fylke

Som tidligere nevnt møter vi begrepet Agder, eller egder, første gang i Jordanes' *Getica* fra år 551. Jordanes brukte begrepa folk og folkeslag, uten at vi med sikkerhet kan vite hva som lå i begrepa. Han oppfatter *augandzi* som et folk eller folkeslag på linje med ei rekke andre grupper i Norden, som f.eks. *skrerefennane* (samer), *svetidane*, *danene*, *raumarikane*, *arochane* og andre. Ett eller flere av folkeslaga langs sør- og vestkysten av Norge hadde ei tid før Jordanes skreiv sitt verk en konge med navn

31 Friis 1881:300. Gilje 2002:277. Masdalen 2009, s. 22ff.

32 Gilje 2002:388 og 409.

Rodvulf. Av en eller annen grunn forlot han folket sitt og slutta seg til Theodrik den store.³³ Jordanes' knappe beretning gir ikke grunnlag for å danne seg ei meining om det her er snakk om en gryende statsdannelse. En kan imidlertid, men henvisning til Illrup-funna og tilsvarende mosefunn, tenke seg at det kan dreie seg om folkegrupper som har inngått mer eller mindre faste militærallianser i forsvar og angrep, og der det også kan ha vært spirer til religiøse og juridiske fellesskap.

Fylkesbegrepet, som i alle fall var nokså sikkert etablert på 900-tallet, kan anses som en parallell til begrepa folk og folkeland. Begrepet *fylke* (gammelnorsk *fylki*) er avleda av begrepet *folk*. Sagalitteraturen og lovmaterialiet vitner om en sikker bruk av fylkesbetegnelser for de ulike områder i alle fall tilbake til vikingtida. Men det er vanskelig å se at disse kildene tillegger fylkene noen administrativ funksjon i en større maktorganisasjon. Derimot er fylkene representasjonsenheter i lagdømmene, og fylket Agder var et av flere fylker i et større lagdømme. Så langt vi kan tolke kildene, er det særlig det juridiske fellesskapet som konstituerer fylkene, og som kanskje også er hovedårsaken til at regionsbegrepet og den geografiske forståelsen av denne regionsenheten er så sterk i samtidas litteratur.³⁴ Det er få områdebegrep som har høgere status enn fylkesbegrepet. I vår sammenheng kanskje bare nasjonsbetegnelsen Norge. Tidas kulturnasjonalisme lå til grunn for at det sjølstendige Norge etter 1905 igjen tok i bruk fylkesbegrepet. Det er verd å legge mer til, at selv om Agder i svært lang tid har vært delt i minst to administrasjonsområder, er det likevel en sterk fellesfølelse knytta til navnet Agder, av gammelt Egdafylke.

Lovområde, lagting/lagdømme og leidang

Kildene gir ingen indikasjonar på at Agder i vikingtid og middelalder har danna et eget lovområde med et felles fylkesting, slik vi kan se var tilfelle for en del andre fylker i landet. En gang mellom andre halvdel av 900-tallet og slutten av 1000-tallet blei Agder, som det siste fylket, tilslutta det eldre Gulatingslag med tingssete i Gulen. Kanskje skjedde det omtrent

33 Skard 1932:34 f.

34 Låg 1999:11.

samtidig med at grensa mellom Østlandet og Vestlandet blei flytta fra Lindesnes til Rygjarbit, som kan ha skjedd en gang i 1020-åra. Det er imidlertid grunn til å tru at Nord-Agder kan ha tilhørt Gulatingslag tidligere, kanskje fra slutten av 800-tallet. Det må i så fall ses i sammenheng med slaget i Hafrsfjord, da dette området synes å ha kommet under Harald Hårfagres direkte maktutøvelse.

Det indre Agder, eller det som seinere er kjent som Råbyggelaget, kan imidlertid ha vært en del av Eidsivatingslag. I Historia Norvegia omtales de fire lovområda i «*zona montana*», der det andre området omfatta «*Telemark og bygdene bortanfor*». Råbyggelaget (gammelnorsk *Rábyggjalög*) betyr lovområdet for «de som bur i en avkrok». I Landslova fra 1274 bestemmes det imidlertid at Setesdal skal sende representanter til Gulatinget.³⁵

Lovsigemannen (seinere lagmannen) kjente lova og skulle si fram hva lova sa om de forskjellige spørsmål som ble reist på tinget. Etter hvert som rettsapparatet blei en del av kongens styringsapparat, blei lagmannen kongens mann. Fram til 1300-tallet var det vanlig å holde såkalte lagmannsstevner rundt i bygdene i tilknytning til bygdedinga. Etter hvert blei det imidlertid oppretta faste lagmannsseter. Riksmøtet i Bergen i 1223 bestemte at det skulle være to lagmenn i Gulatingslag, den ene skulle være lagmann i Ryfylke. Lagmannssetet på Avaldsnes omfatta trulig distriktet Rogaland og Agder. Under Håkon V Magnusson blei dette distriktet fast lagdømme, Stavanger lagdømme med fast sete i Stavanger fra ca. 1350. I 1632 blei Agdesiden lagdømme oppretta som eget lagdømme, etter hvert med fast sete i Kristiansand.³⁶ I dag omfatter Agder lagmannsrett Vest-Agder, Aust-Agder, Telemark og Vestfold med sete i Skien.

Leidangen, den sjømilitære forsvarsordningen, fulgte de administrative grensene for lagområda og fylkene, med underinndeling i skipreider i de enkelte fylkene. Først ved Magnus Erlingssons revisjon av Gulatingslagen i 1160-åra kan vi med sikkerhet si at det var etablert en leidangsordning som dekkja heile kyststrekningen på Agder. Men det er grunn til å tru at ordninga gikk tilbake til 1000-tallet. Agder nord for Lindesnes kan ha hatt

35 Masdalen 2006:109 f., Koht 1950:13 ff. Låg 1999:342 f.

36 Hagen 1980, kart nr. 74. Fladby 1974:186.

ei slik ordning allerede på 900-tallet, knytta til vestlandskongenes og ladejarlenes maktbasis. Agder øst for Lindesnes kan, sammen med Vika, ha hatt ei sjømilitær ordning etter dansk mønster, men lite tyder på det.³⁷

Fehirdsle, syssel og len/amt

På 1300-tallet var landet delt inn i fire fehirdsler (skattedistrikt): Oslo, Tunsberg, Bergen og Nidaros. Det er ikke kjent hvilken fehirdsle Agder tilhørte, men mest sannsynlig var det Tunsberg. En indikasjon på det kan være at Ivar Nikulasson og Bjarne Audunsson, som begge var fehirder i Tunsberg omkring 1320, kan knyttes til Agder gjennom slekt og jordegods.

Sysselordningen og oppnevninga av sysselmenn ser ut til å ha blitt organisert i andre halvdel av 1100-tallet, og tillegges gjerne kong Sverre Sigurdsson. Ordninga var et sentraladministrativt tiltak for å styrke kongemakta på bekostning av det mer regionalt/lokalt baserte lendumnsstyret. De første navngitte sysselmenn på Agder treffer vi først på 1200-tallet. I 1206/07 nevnes Gyrd Beinteinsson som sysselmann heilt øst på Agder (Vissedal), Torgils Fudhund i Kvinesdal og Olav Smørmage og Olav Jørundsbror heilt vest på Agder.

Det er usikkert hvor mange syssel Agder var delt inn i, men på 1200- og 1300-tallet var det helst tre–fire sysler på Agder. I 1316 nevnes Snare Aslaksson som sysselmann på Lista, og i 1351 var Eindride Ivarsson sysselmann på Aust-Agder. Omkring 1360 nevnes også en sysselmann i Råbyggelaget. Omkring 1350, og kanskje før, kan en med rimelig sikkerhet regne med fire sysler på Agder; Lista vest for Lindesnes (+ Kalleland skipreide?), Råbyggelaget (indre Aust-Agder og Åseral), Østre del (Aust-Agder + Ve skipreide?) og Midtsysla i Mandals-området. Midtsysla er imidlertid først nevnt i 1482.³⁸

Etter hvert som den norske sentralmakta gikk i oppløsning, blei de danske administrative strukturer innført i landet. Ca. 1560 var Agder, med unntak av Lister, en del av Akershus len. Lister hørte til Bergenhus

37 Låg 1000:351. Hagen 1980, kart nr. 47.

38 Låg 1999:363 ff. Masdalen 2006:120 ff. Hagen 1980, kart nr. 59.

len. I 1640 omfatta Agdesiden len Lister, Mandal, Nedenes og Råbyggelaget, mens Agdesiden stiftamt i 1760 omfatta amta Stavanger, Lister og Mandal, Nedenes og Bratsberg. Seinere tilsvarte Agder stiftamt regionen Agder. Stiftamtsordninga blei endelig avskaffa i 1918, og amta skifta navn til fylker samme år.³⁹

Bispedømme/stift

Vestlandskongene Håkon den gode og Olav Trygvason brakte sine misjonsbisper med seg fra England. Østlandet og Agder var i større grad eksponert for religiøs påvirkning og misjonering fra Danmark og Tyskland. Først mot slutten av 1000-tallet fikk biskopene faste virkeområder, som stort sett svarte til lagdømmene. Heile Gulatingslag var da et bispedømme, med bispesete i Selje. Agder hørte trulig til dette bispedømmet. Det henger sammen med at den tradisjonelle grensa mellom Østlandet og vestlandet blei flytta fra Lindesnes til Rygjarbit en gang i første halvdel av 1000-tallet.

Omkring 1120 blei Stavanger skilt ut som eget bispedømme. Det omfatta Agder, Rogaland, Eidsfjord (til Bergen 1608), Valdres og Hallingdal (til Oslo 1631). I 1631 blei Telemark (Øvre Telemark) lagt til Stavanger bispedømme. I 1682 blei bispesetet flytta fra Stavanger til Kristiansand. Kristiansand stift omfatta Rogaland, Agder og Bratsberg. I dag omfatter Agder bispedømme Agder og Telemark.⁴⁰

Region i et nordisk grenseland

Mosefunna fra 200-tallet og framover vitner om nordiske aktører, som ved hjelp av velorganiserte hærstyrker kjempa om kontroll over store landområder. På 500-tallet nevnes egdene som ei av flere folkegrupper busatt langs norskekysten, kanskje med en felles hærkonge. Hendelsene i fornaldersagaene i perioden mellom 600- og 800-tallet er lagt til en nordisk arena. De sterke maktsentra lå på Vestlandet, Agder, Vestgötaland og

39 Fladby 1974:202 f. Hagen 1980, kart nr. 70, 71 og 72.

40 Fladby 1974:324 ff. Hagen 1980, kart nr. 55 og 73. Masdalen 2006:100 ff.

Jylland. Slaget i Hafrsfjord omkring 890 synes å ha vært en konfrontasjon mellom et ekspanderende vestlandsrike og de danske kongenes maktinteresser i området nord for Skagerrak. Vestlandskongens direkte maktområde blei utvida sørøst til Lindesnes, og det blei etablert ei nasjonal interessegrense som delte Agder i Nord-Agder og Aust-Agder. I første halvdel av 1000-tallet, kanskje i 1020-åra, blei den tradisjonelle grensa mellom Vestlandet og Østlandet flytta fra Lindesnes til Rygjarbit. Det synes dels å henge sammen med at Olav Haraldsson etablerer det norske riket også i Vika og på Opplandene, dels Knut den mektiges maktovertakelse i 1028. Denne grenseflyttinga blei varig fordi det norske kongedømmet makta å etablere seg fast i de østlige landsdeler. I borgerkrigsperioden blei Agder igjen et grenseland mellom de stridende parter, men der makthaverne i Vika synes å ha, i alle fall tidvis, tilslutning fra stormennene på Agder. Regionalt fortsatte imidlertid Agder å høre til Vestlandet.

Et særtrekk ved grenselandet Agder er at kongemakta, adelen og kirkeorganisasjonen ikke samla store godssamlinger eller etablerte sterke regionale institusjoner på Agder. Bondestandens sjøleie av jord forblei dermed stor, på heile Agder mer enn 60 %, på indre Aust-Agder over 80 % av det tilgjengelige jordegodset. Ved styrking av Agder som en administrativ enhet etter reformasjonen og under eneveldet, ga dette seg utslag i til dels massiv motstand mot sentralmaktas reguleringer og maktutøvelse. I sjøleieområda blei det ytt betydelig motstand mot økte reguleringer og skattetrykk som kom i kjølvannet av reformasjonen. Lofthusreisninga 1786/87 tydeliggjorde motsetningsforholdet mellom bønder og byborgere/embetsmenn. I valget av statsform i 1905 stemte opptil 90 % av befolkningen for republikk i visse områder på Agder. I 1930-åra fikk Bygdefolkets Krisehjelp forholdsvis stor oppslutning i enkelte bygder på Agder, selv om ikke gjeldssituasjonen var spesielt vanskelig i disse områda. Det samme gjorde Nasjonal Samling både før og under andre verdenskrig. «Det brune beltet» strakte seg fra Agder over Telemark og inn i Buskerud, i de sterke sjøleieområda. Det er grunn til å spørre om det ikke er en sammenheng mellom Agders lange historie som region i et grenseland, den høge prosent av sjøleie, motstanden mot sentralmaktas reguleringspolitikk og en del av de radikale valg som regionens innbyggere tok ved enkelte historiske korsveier.

Konklusjon

Agder har bare unntaksvis og i korte perioder, maktpolitisk eller administrativt, vært en samla og enhetlig region. I forhistorisk og historisk tid kan folkelandet og fylket Agder oppfattes som én enhet. Men Agder omfatta bare kystlandet og de kystnære områder. I juridisk og militær sammenheng var Agder en del av Gulatingslag. Bispedømmet har alltid omfatta et område større enn Agder. Skattemessig var Agder en del av ei større fehirdsle. Agder var delt i tre–fire sysler. I en periode var Agder delt mellom Akershus len og Bergenshus len. Da stiftamta blei oppretta, omfatta det områder både øst og vest for Agder.

Men likevel, så langt tilbake som vi har skriftlige spor etter landsdelens historie, synes det å ha eksistert en sterk bevissthet om Agder som én enhet. På 500-tallet skreiv Jordanes om *augandzi*. I sagalitteraturen fra 1100- og 1200-tallet og i de samtidige skaldekvadene fra 1000-tallet, oppfattes Agder som en enhet, geografisk – men også mentalt. Maktpolitisk har Agder vært et grenseland; dels delt mellom to maktområder, eller til tider som en del av et større maktområde. Administrativt har Agder ofte vært organisert som en del av en enhet, eller som én enhet i en større administrasjonsenhet. Fra reformasjonen og framover har det vært en økende tendens mot å organisere Agder som én administrativ enhet, men denne utviklinga er på ingen måte entydig. I vår egen tid synes utviklinga i større grad å gå mot at Agder blir en del av større enheter.

Hva er da det sterkeste bærende element i ideen om Agder som en enhet? Det er først og fremst navnet. Det kan dokumenteres 1500 år tilbake i tid. Det er knytta til forestillinga om ei folkegruppe, *augandzi* – *egdene*, som bur på kanten av landet ut mot det urolige havet. Det har en historisk, geografisk og mental identifikasjon. Kanskje de sterkeste kriterier for definering av hva som kan oppfattes som en region.

Litteratur

Albrechtsen, Erling: *Vikingerne i Franken. Skriftlige Kilder fra det 9. Århundrede*. Odense 1981.

Birgisson, Einar Gunnar: «Oththere's Sciringes heal was situated in the Rogaland or Vest-Agder county in south-western Norway, most likely at the Huseby/Lunde

- central-place complex on the Lista peninsula in the Vest-Agder county. Ohthere's report in the Old English Orosius: a critical approach». Reykjavik 2006. <http://www.mmedia.is/egb/>
- Birgisson, Einar Gunnar: «National Historiographies and the Viking Age: A Re-examination», i: *Aust-Agder-Arv 2008*. Tv.strand 2008.
- Bull, Ida: «Regionshistorie og regional identitetsbygging», i: *Heimen* nr. 2 – 2006, Trondheim 2006.
- Christaller, Walter: *Die zentralen Orte in Süddeutschland: eine ökonomisch-geographische Untersuchung über die Gesetzmässigkeit der Verbreitung und Entwicklung der Siedlungen mit städtischen Funktionen*. Darmstadt 1968.
- Fladby, Rolf, Steinar Imsen og Harald Winge: *Norsk historisk leksikon 1500–1850*. Oslo 1974.
- Friis, Peder Claussøn: *Samlede Skrifter*. Udgivne for den norske historiske Forening af Dr. Gustav Storm. Kra. 1881.
- Gilje, Jon og Tarald Rasmussen: *Tankeliv i den lutherske staten 1537–1814*. Oslo 2002.
- Hagen, Rolf M., Knut Johannesen, Liv Marthinsen, Egil Mikkelsen og Harald F. Skram: «Historisk atlas», i Knut Mykland (red.) *Norges Historie*, bd 15, Oslo 1980.
- Illkjær, Jørgen: *Den første Norgeshistorien – Illrupfunnet: Ny innsikt i skandinavisk romertid*. Tønsberg 2000.
- Illkjær, Jørgen: *Mosens skatkammer. Mellom mennesker og guder i jernalderen*. Moesgårds Museum 2003.
- Koht, Halvdan: *Historia Norvegia. Den eldste Norges-Historia*. Frå latin ved Halvdan Koht. Oslo 1950.
- Kraft, Jens: *Topographisk-Statistisk Beskrivelse over Kongeriget Norge*, 3. bd. Chra. 1826.
- Krag, Claus: *Aschehougs Norges Historie, Vikingtid og rikssamling*, bd. 2. Oslo 1995.
- Lund, Niels: *Ottar og Wulfstan – to reisebeskrivelser fra vikingetiden*. Oversatt og kommenteret av Niels Lund. Roskilde 1983.
- Låg, Torbjørn: *Agders Historie 800–1350*. Kr.sand 1999.
- Malm, Mats: *En fornaldersaga – Götriks saga*. Förord og översättning. Falun 1990.
- Masdalen, Kjell-Olav: «Fra Lindesnes til Rygjarbit. Dansk-norske maktrelasjoner på Agder i vikingtid og middelalder», i: *Aust-Agder-Arv 2005/2006*. Tv.strand 2006.
- Masdalen, Kjell-Olav: «Skipsfart langs Agderkysten i vikingtid og middelalder», i: *Aust-Agder-Arv 2007*, Tv.strand 2007.
- Masdalen, Kjell-Olav: «Presten og hans hus», i Anne Tone Aanby (red.) *Åmli kyrkje. Frå mellomalder til vår tid*. Tv.strand 2009.
- Skard, Sigmund: *Jordanis Gotesoga*. Umsett frå latin ved Sigmund Skard. Oslo 1932.
- Skre, Dagfinn mfl.: *Kaupang in Skiringssal. Kaupang Excavation Project publication series*, vol. 1. 2007.
- Sturlason, Snorre: *Kongesagaer*. Oversatt av Anne Holtsmark og Didrik Arup Seip. Stv. 1964.
- Stylegar, Frans Arne: *Spangereid – En sørlandsk saga*. Kr.sand 1999.
- Stylegar, Frans Arne: *Norges terskel, Europas port. Kristiansand fra istid til sagatid*. Kr.sand. 2006.

DEL 3

AGDER SOM REGION?

Næringsutvikling og regionbygging.

Utfordringer for Agder

Arne Isaksen og James Karlsen

Innledning

Denne artikkelen analyserer næringsutvikling og regionbygging i Agder, det vil si i de to agderfylkene. Det foregår flere politiske og administrative prosesser for å bygge Agder til én felles region, for eksempel arbeidet som har pågått i 2008 og 2009 med å utforme en felles regionplan for de to agderfylkene. I denne artikkelen skal vi imidlertid diskutere i *hvilken grad* og på *hvilken måte* det foregår prosesser i næringslivet som stimulerer til utvikling av en felles økonomisk region på Agder. Spørsmålet er om det er sider ved næringsutviklingen som bidrar til at aktører på hele Agder bindes mer og mer sammen gjennom felles forståelse, utfordringer og handlinger.

Artikkelen er bygd opp med et eksempel og teoretiske betraktninger for å få fram viktige prosesser i næringslivet som *kan* bidra til regionbygging. Med bakgrunn i eksempelet stiller vi opp et analytisk rammeverk som leder fram til fire mer presise spørsmål om næringsutvikling og regionbygging på Agder. Svarene på spørsmålene drøftes med bakgrunn i data fra en spørreundersøkelse som Agderforskning har gjort blant næringslivet i landsdelen.

«Det tredje Italia»: Eksempel på at næringsutvikling og regionbygging kan høre sammen

Eksempelen som satt koblingen næringsutvikling og regionbygging på kartet for alvor, i hvert fall innenfor fagfeltet økonomisk geografi, var utvikling i det såkalte «tredje Italia» fra 1960-tallet og noen tiår framover. Vi bruker dette eksempelet for å illustrere regionbygging og for å konstruere et analytisk rammeverk som vi skal bruke for å analysere næringsutviklingsprosessene på Agder.

Det tredje Italia er nord-øst og sentrale deler av Italia, som hadde vekst i antall arbeidsplasser i industrien på 1960-, 70- og 80-tallet, mens det var stagnasjon og nedgang i andre deler av Italia (jf. Brusco 1990, Sengenberger og Pyke 1992, Amin 2000, Asheim 2000). Veksten var overraskende på flere måter. Den kom i stor grad i *tradisjonelle* industribransjer som tekstiler, klær, skotøy, møbler, keramikk og maskiner, som ofte var ansett som «solnedgangsnæringer» uten framtid i vestlige industriland. Veksten skjedde i *små og mellomstore bedrifter*, mens masseproduksjon og stordriftsfordeler fortsatt var det dominerende vekstparadigmet. Bedriftene i samme bransje var samlet i mindre geografiske områder, som fikk betegnelsen *industrielle distrikter*, og som for eksempel utgjorde spesialiserte skodistrikter, og møbeldistrikter.

Slike distrikter var senere en viktig bakgrunn for Michael Porters popularisering av fenomenet i begrepet *cluster* eller klynge (1998). En regional klynge omfatter i) flere like og relaterte bedrifter innenfor samme arbeidsmarkedsregion og ii) virksomheter som er knyttet sammen gjennom ulike former for lokalt samarbeid og konkurranse. Bedriftene kan være i samme bransje (som møbelbedrifter) eller være i samme verdikjede (som møbelbedrifter og bedrifter som framstiller stoffer og lær til møbler). Men i tillegg til de to første kriteriene hevder Malmberg og Power (2005) at virkelige klynger, det vil si klynger som fungerer som klynger og ikke kun er en «merkelapp» som noen har satt på en samling av bedrifter, har to andre egenskaper. De består i at iii) deltakerne i klyngen, som sentrale bedrifter, erkjenner at de er del av en klynge, som gir seg utslag i felles handlinger for å styrke det regionale næringsmiljøet som sådan og iv)

klyngen er vellykket på ulike måter, særlig gjennom å ha nyskapende og konkurransedyktige bedrifter. Særlig punkt ii) og iii) i definisjonen av en regional klynge viser til hvordan klynger kan være regionbyggende. I virkelige klynger kobles bedrifter sammen i lokale produksjonsnettverk (punkt ii) og i felles holdninger til å «løfte i flokk» innen deler av det regionale næringslivet (punkt iii).

Den gunstige utviklingen i industrielle distrikter i det tredje Italia møtte stor interesse blant forskere, politikktutformere og politikere. Man så en mulig, ny modell for næringsutvikling og innovasjon, konsentrert om små bedrifter i nettverk, lokalt eierskap, bruk av fagarbeidere og utvikling utenfor storbyer. Veksten i distriktene hadde flere årsaker. Den ble utløst av blant annet økende markedsmuligheter for nisjeprodukter i små serier, og økt marked utenfor Italia gjennom bedre transport og EUs indre marked. Det som er mest relevant i denne sammenhengen, er imidlertid at veksten i stor grad knyttes til noen spesifikke faktorer i de industrielle distriktene i det tredje Italia (Becattini 1990, Garofoli 1992). Faktorene var for det første noen særegne *sosiale og kulturelle forhold* i dette området i Italia, som viste seg å stimulere etablering, vekst og innovasjonsaktivitet i små bedrifter. Det var snakk om en del historisk betingede forhold fra jordbruksproduksjon, tradisjoner i håndverk og drift av små familiebedrifter og kunnskap om handel og eksport. Det fantes dominerende holdninger og kunnskap som så å si oppmuntret til å starte opp og drive små bedrifter. Det ble videre stimulert av at samfunnene var ganske egalitære og preget av lokal identitet og solidaritet som stimulerte lokalt samarbeid. Det beskrives som samfunn preget av stor grad av tillit mellom bedriftsledere og mellom bedriftsledere og arbeidstakere, som lettet samarbeid innen distriktene. Den lokale identiteten og samarbeidet ble styrket av en «oss mot de andre-følelse». «De andre» var de nasjonale styresmaktene i Roma. Italia hadde ofte kristelig-demokratiske regjeringer som støttet opp om storindustrien i den nordvestlige delen av Italia. Regionene i det tredje Italia ble i større grad styrt av sosialistiske politiske partier, som la opp en politikk for å støtte sine småbedrifter.

Eksempelet understreker hvordan samfunns- og næringsutvikling kan være tett innvevd i hverandre. En berømt bok fra 1984 beskriver dette som «it is hard to tell where society ends, and where economic organisation

begins» (Piore og Sabel, 1984, s. 275). Det står dels i kontrast til klyngeforståelsen hos Porter (1998), som i større grad ser næringsutvikling og samfunnet ellers som to ulike sfærer. Det medfører blant annet at Porter finner regionale næringsklynger i alle typer av samfunn, mens studier fra det tredje Italia understreker betydningen av noen spesifikke samfunnsmessige forhold i dette området som avgjørende for utvikling og veksten i de industrielle distriktene. Historiske utviklingstrekk skapte forhold som var gunstige for en type næringsutvikling som hadde gode vekstvilkår i en periode. Det bidro sterkt til å bygge en lokal identitet og bygge regioner kjennetegnet av en bestemt type næringsaktivitet.

I tillegg til de nevnte sosiale og kulturelle forholdene må to andre faktorer som var gunstige for den positive utviklingen i de industrielle distriktene, trekkes fram. Det første er at områdene hadde *lokale bedriftsnettverk*, slik at for eksempel skofabrikantene fant produsenter av lær, såler og maskinutstyr i nærheten. Det førte til en spesialisering på bedriftsnivået. Bedrifter ble flinke på en liten del av verdikjeden, noe som kom hele det lokale nettverket av bedrifter til gode. Det understrekes også at områdene var spesialiserte innenfor bestemte næringer, noe som bidro til den lokale identiteten. Den andre viktige faktoren var *høy fagarbeiderkompetanse* i områdene. Den ble stimulert av de mange mindre og spesialiserte bedriftene, lange tradisjoner og god fagutdanning. Dette er blitt kalt for industriell atmosfære, eller «something in the air»; det vil si en type kompetanse som en må være på stedet og arbeide i den aktuelle bransjen for å få med seg.

Perioden fra omkring 1960 til 1980 var vekstperioden for de tradisjonelle industrielle distriktene i det tredje Italia. Men distriktene har fortsatt å være en form for laboratorium for analyser av sider ved næringsutvikling. Blant annet ble distriktene utover på 1980-tallet utsatt for stadig hardere konkurransen fra lavkostnadsland. Det gjorde det nødvendig for distriktene å oppgradere sin aktivitet, det vil si å ta i bruk mer avanserte produksjonsmetoder og øke kvaliteten på produktene. Oppgraderingen skjedde særlig gjennom spesialiserte *teknologisentre* som ble etablert i samarbeid mellom bedrifter, myndigheter og forsknings- og utdanningsinstitusjoner (Brusco 1992). Sentrene har spesialisert kompetanse for den dominerende næringen i det industrielle distriktet,

og de tilbyr subsidierte tjenester til bedriftene, som markedsinformasjon, hjelp til eksport, informasjon om teknologiutvikling og hjelp til å ta i bruk nytt produksjonsutstyr. Sentrene tilbyr systemet av små, lokale bedrifter profesjonell kompetanse som er viktig for bedriftenes innovasjonsaktivitet og konkurransestyrke, men som hver enkelt bedrift ikke kan ha på egen hånd.

Rammeverk for å studere næringsutvikling og regionbygging på Agder

Vi vil trekke ut fire faktorer fra eksempelet «det tredje Italia» som har vært særlig viktige for næringsutvikling og regionbygging. *Det første* er at området har hatt en lokal identitet og samhörighet. Det har gitt grunnlag for tillit og sosial kapital, som stimulerer samarbeid og felles handling for å fremme områdets interesser. Det har blitt beskrevet som en kombinasjon av konkurranse og samarbeid. Bedrifter konkurrerer om oppdrag, men kan samarbeide om å løse oppdrag og ta felles initiativ.

Det andre vi vil trekke fram, er et lokalt produksjonsnettverk, der en har store deler av verdikjeden innen et mindre geografisk område. Det er imidlertid en situasjon som har endret seg sterkt de siste tiårene. Som ellers i næringslivet settes store deler av selve produksjonen bort til lavkostnadsland, slik at de lokale produksjonsnettverkene brytes opp (Belussi og Sedita 2009). De vellykkede distriktene i Italia har derfor endret seg fra å være produksjonssteder til sentre for produktutvikling, design og handel (Amin 2000). Her kommer betydningen av de spesialiserte teknologisentrene og koblingen mot utdannings- og forskningsinstitusjoner inn.

Den *tredje faktoren* er samarbeid mellom bedrifter i dominerende regionale næringer (produksjonssystemet) og regionale forsknings- og undervisningsinstitusjoner (kunnskapsinfrastrukturen eller kunnskapsystemet). I fagterminologien kaller vi dette for et innovasjonssystem. Et fungerende innovasjonssystem er karakterisert ved utstrakt samarbeid ikke bare mellom bedrifter, men også samarbeid mellom bedrifter og kunnskapsorganisasjoner i regionen med sikte på å utvikle innovasjoner. Et fungerende innovasjonssystem er også karakterisert ved at det offent-

lige anvender virkemidler for å utvikle de deler av innovasjonssystemet som ikke fungerer så godt – som for eksempel etablering av teknologisen- tre i det tredje Italia, eller mer generelt samarbeid mellom universitet og næringsliv.

Den *fjerde faktoren* er knyttet til utviklingen av noen felles produksjonsfaktorer som kommer mange bedrifter til gode. Spesielt viktig er unike kunnskaper hos arbeidskraften, som i eksempelet fra det tredje Italia ble benevnt «industriell atmosfære». Det kan oversettes til arbeidskraft med unik kunnskap, som bygger på erfaring og som delvis er taus og derfor vanskelig å flytte ut av et område uten at arbeidskraften flytter med.

Næringsutvikling og klynger i Agder

Dette rammeverket skal vi nå anvende i en analyse av regional næringsutvikling på Agder. Kan noen av de fire faktorene, som vi har dradd fram som regionbyggende i eksempelet «det tredje Italia», identifiseres på Agder? Eller formulert noe mer presist som forskerspørsmål:

- Er det noen form for lokal identitet og samarbeid i næringslivet på Agder som medfører at næringslivet gjør felles anstrengelser som leder til regionbygging?
- Er det noen lokale produksjonssystemer på Agder med mange og sterke bedrifter som kan fronte næringslivets og regionens sak på en annen måte enn noen få enkelt-bedrifter kan?
- Er det forsknings- og utdanningsinstitusjoner, og da står Universitetet i Agder med sin størrelse i en særstilling, som samarbeider med næringslivet og som er et kunnskapsnav i utviklingen av et konkurransedyktig, regionalt næringsliv?
- Er det noe unik kunnskap, spesielt kunnskap forankret i arbeidskraften på Agder, som gjør næringslivet i regionen til en viss grad motstandsdyktig i forhold til utflytting av viktige aktiviteter?

Dette er omfattende spørsmål, som vi i denne artikkelen ikke kan gi uttømmende svar på. Analysene i artikkelen baseres i hovedsak på en relativt fersk web-basert spørreundersøkelse til viktige bedrifter på Agder, med omtrent 100 svar. Undersøkelsen er gjennomført i regi av det såkalte VRI-programmet på Agder, der VRI står for Virkemidler for regional FoU og innovasjon. Programmet finansieres i hovedsak av Norges forskningsråd og Aust-Agder og Vest-Agder fylkeskommuner. I forbindelse med forskningen som gjøres på Agder innenfor VRI-programmet, vil det i løpet av 2009 og 2010 kunne gis mer utdypende, nyanserte og presise svar på de ovennevnte forskerspørsmålene.

Formålet med VRI-programmet er å styrke innovasjonsevnen og konkurransestyrken til bedrifter i såkalte innsatsområder på Agder. Innsatsområdene er valgt ut fordi de enten representerer sentrale næringer i regionen og/eller fordi de anses for å ha et potensial for næringsutvikling. Innsatsområdene er IKT-næringen, utstysleverandører til olje- og gassindustrien, prosessindustrien (som smelteverk) og kulturbedrifter. VRI-programmet skal grovt sagt styrke flyten av kunnskap begge veier mellom bedrifter i disse innsatsområdene og Universitetet i Agder (UiA) og andre forskningsinstitusjoner. Det er et ledd i å øke bedriftenes konkurransevne og gjøre spesielt UiA mer innrettet mot næringslivets behov.

Som en del av VRI-programmet gjennomførte vi en innovasjonsundersøkelse blant bedrifter innen disse innsatsområdene rundt årsskiftet 2007/2008. Kulturnæringen avgrenset vi i denne sammenhengen til arkitektur, design, film/video og designintensiv produksjon. Vi fikk et representativt utvalg av svar fra bedrifter, som kan si en del om produksjon og innovasjonsmønster innen de nevnte innsatsområdene, og som også kan brukes for å gi svar på spørsmålene som vi stilte ovenfor. I tabell 1 vises basisinformasjon om de bedriftene som deltok i undersøkelsen.

Tabell 1 Informasjon om bedriftene som deltok i spørreundersøkelsen

Innsatsområde (Bransje)	Antall bedrifter	Alder (gjennomsnitt)	Syssetsetting (gjennomsnitt)	Sysselsatte (totalt)	Andel bedrifter som er del av et konsern
IKT	36	9	21	742	32
Utstys-leverandør	21	23	118	2.488	46
Prosess-industrien	8	41	242	1.936	100
Kulturnæringen	31	16	9	290	8
SUM	96			5.456	

Kilde: VRI-surveyen, Agderforskning

De fire bransjene er ganske ulike. Mest spesiell er prosessindustrien, som består av et titall store og gamle bedrifter, som alle er eid av større konsern og sterkt internasjonalt preget. Disse bedriftene etablerte i 2007 etter modell av NODE-nettverket for utstysleverandørene til olje- og gassindustrien¹ et nettverk kalt for EYDE-nettverket. Kulturbedriftene i undersøkelsen er i den motsatte enden med en overvekt av små, selvstendige bedrifter, som er koblet til et lokalt marked. IKT-bedriftene har noen få store bedrifter, men en overvekt av små og unge bedrifter – og der en tredjedel er eid av større konsern. Leverandørindustrien til olje- og gassnæringen, de såkalte NODE-bedriftene, er en miks av små og store, unge og gamle bedrifter, der halvparten av bedriftene er del av større konsern. Av de fire bransjene er det spesielt utstysleverandørene som fra 2000 har opplevd en sterk vekst i ordretilgang, omsetning og syssetsetting. Det er knapt noe olje- og gassmiljø i Norge som har hatt så sterk vekst de siste årene som NODE-bedriftene.

De aller fleste bedriftene som deltok i undersøkelsen, er lokalisert langs kysten av Agder fra Tvedestrand til Flekkefjord. Denne skjevheten skyldes ikke feil i datagrunnlaget, men ganske enkelt at de undersøkte næringene i stor grad er lokalisert i denne delen av Agder. Det er også de næringene som er dominerende målt etter antall sysselsatte i regionen. Indre og midtre Agder har en annen næringsstruktur enn kommunene langs kysten. Tyngdepunktet av bedriftene i undersøkelsen ligger i regionsentrene i

1 NODE står for *Norwegian Offshore & Drilling Engineering*.

Agder, som Arendal, Grimstad og Kristiansand. Det er selvsagt bedrifter også i andre deler av Agder, men de har i liten grad deltatt i undersøkelsen. Dette skyldes at de bransjene som undersøkelsen er rettet mot, i stor grad er lokalisert langs kyststripa eller er koplet til regionsentrene i Agder. De få bedriftene i materialet som er lokalisert i indre Agder, er kulturbedrifter. Denne skjevheten gir selvsagt føringer for holdbarheten i svarene. Vi kan ikke generalisere og si at svarene er representative for hele Agder. Svarene vi gir, er representative for området langs kysten av Agder med tilgrensende kommuner. Svarene er også representative for IKT-bedrifter, utstysrleverandører og prosessbedrifter og for de bransjene som er plukket ut innenfor kulturnæringene, som arkitektur, film og design. Disse bransjene har som nevnt et skjevt lokaliseringsmønster med konsentrasjon om den sentrale kyststripa på Agder.

Omfang av lokalt samarbeid

Hva kjennetegner så lokalt samarbeid i de fire bransjene? Hovedmønsteret er tydelig, slik det framgår at tabell 2. Det er noen utstysrleverandører til olje- og gassindustrien og kulturbedrifter som vurderer samarbeidsklimaet mellom konkurrenter innen bransjen som svært bra. Det er også bedrifter i de to bransjene som anser uformelle møteplasser i lokalsamfunnet som viktig for innovasjonsevnen, og som også vurderer det å plukke opp gode ideer i det lokale bransjemiljøet som viktig for læring i bedriftene. For prosessbedriftene er det motsatt. Disse bedriftene finner liten nytte i lokalt, uformelt samarbeid og i flyt av gode ideer lokalt. Det kan avspeile at alle prosessbedriftene er eid av eksterne konsern og derfor delvis er forankret utenfor Agder. Prosessbedriftene ser imidlertid stor betydning i å delta i formelt samarbeid med bedrifter og andre organisasjoner. IKT-bedriftene synes også å ha forholdsvis svakt lokalt samarbeidsklima og lite uformelt samarbeid.

Vurdert ut fra informasjonen i tabell 2, er det altså utstysrleverandørene og kulturbedriftene som har utviklet et uformelt samarbeid og informasjonsflyt over bedriftsgrenser. Her kan det derfor først og fremst være potensialer for utvikling av felles kultur og holdninger som utgjør et felles bransjemiljø innen Agder. Og det er også bransjemiljø som går på tvers av

fylkesgrensene mellom Aust- og Vest-Agder. Utstyrsleverandørene har sitt tyngdepunkt i Kristiansands-området og et mindre tyngdepunkt i Arendalsområdet, men noen av disse bedriftene er også lokalisert i andre deler av Agder.

Tabell 2 Vurdering av samarbeidsklimaet, uformelt og formelt samarbeid og lokale ideer på Agder

	IKT	Utstyrs- lev.	Prosess	Kultur
Andel bedrifter som vurderer samarbeidsklimaet mellom konkurrenter som svært bra	0	28	0	33
Andel bedrifter som mener uformelle møteplasser i lokalmiljøet er svært viktig for bedriftens innovasjonsevne	27	67	0	43
Andel bedrifter som mener brede formelle nettverk er svært viktig for bedriftens innovasjonsevne	21	33	71	17
Andel bedrifter som ser det å plukke opp gode ideer i lokalt bransjemiljø som viktig for læring	17	26	0	27

Kilde: VRI-surveyen, Agderforskning

Produksjonssystem

Når en går videre til å analysere lokalt samarbeid langs verdikjeden, framkommer et tilsvarende mønster. Det er først og fremst utstyrsleverandører og dernest kulturbedrifter som samarbeider hyppig med lokale kunder og leverandører (tabell 3). Det er også bedrifter i disse to bransjene som vurderer kort avstand til kunder og leverandører som viktig for å stimulere bedriftenes konkurransevne. Hvis en i tillegg tar hensyn til at utstyrsleverandørene utgjør en konsentrasjon på Agder med mer enn dobbelt så mange sysselsatte i denne bransjen som forventet ut fra regionens størrelse for øvrig,² tilfredstiller bransjen de to første punktene nevnt tidligere som krav for å være en regional næringsklynge. Det er snakk om en geografisk konsentrasjon av bedrifter i samme bransje som samarbeider

2 Den statistiske næringsgruppen NACE 29 «Produksjon av maskiner og utstyr» har en lokaliseringskvotient på 2,2 på Agder (ut fra beregninger ved hjelp av registerbasert sysselsettingsstatistikk fra Statistisk Sentralbyrå). Det betyr at denne næringsgruppen har mer enn to ganger så mange sysselsatte i Agder som forventet ut fra landsdelens andel av alle landets sysselsatte.

på ulike måter. Kulturbedriftene har noen av de samme kjennetegnene, men har langt fra den styrken i antall og andel arbeidsplasser som utstyrsleverandørene har.

Prosessbedriftene har så godt som ikke noe lokalt samarbeid. Dette er bedrifter som er del av større konsern og som tydeligvis har sitt produksjonssamarbeid med kunder og leverandører utenfor Agder. IKT-bedriftene har også forholdsvis lite lokalt samarbeid med kunder og leverandører.

Tabell 3 Vurdering av samarbeidshyppighet og betydning av samarbeid med kunder og leverandører på Agder

	IKT	Utstyrs- lev.	Prosess	Kultur
Andel bedrifter som samarbeider hyppig med kunder på Agder	30	56	0	43
Andel bedrifter som samarbeider hyppig med leverandører på Agder	12	39	14	23
Andel bedrifter som mener kort avstand til kunder på Agder er viktig for å stimulere konkurransevnen	15	37	0	36
Andel bedrifter som mener kort avstand til leverandører på Agder er viktig for å stimulere konkurransevnen	0	31	0	16

Kilde: VRI-surveyen, Agderforskning

Innovasjonssystem

Når det gjelder samarbeidet mellom bedrifter i de fire bransjene og regionens forsknings- og utdanningsinstitusjoner, først og fremst Universitetet i Agder, er også bildet tydelig. Kunnskapsinfrastrukturen på Agder vurderes ved årsskiftet 2007/2008 å være av overveiende liten direkte betydning for bedriftene i alle bransjer (tabell 4). Universitetet i Agder er derfor ikke noe nav i innovasjonssystemet på Agder.

Tabell 4 Vurdering av samarbeidshyppighet og betydning av samarbeid med universitet, høyskoler og forskningsinstitutter på Agder

	IKT	Utstyrs- lev.	Prosess	Kultur
Andel bedrifter som samarbeider hyppig med universitet og høyskoler på Agder	21	6	14	0
Andel bedrifter som samarbeider hyppig med forskningsinstitutter på Agder	9	0	14	0
Andel bedrifter som mener kort avstand til universitet/høyskole på Agder er viktig for å stimulere konkurranseevnen	18	16	14	0
Andel bedrifter som vurderer tilgangen på eksterne FoU-ressurser i Agder som <i>svært god</i> for bedriften	3	11	0	7

Kilde: VRI-surveyen, Agderforskning

For UiA er det en mager trøst at få bedrifter også vurderer tilgangen på eksterne FoU-ressurser utenfor Agder som svært god. Det vil at flertallet av bedrifter i undersøkelsen ser tilgangen på forskningsbasert kunnskap generelt sett som lite viktig. Bedriftene er lite interessert i forskningsbasert kunnskap enten kunnskapsorganisasjonen er lokalisert i Agder, Oslo, Trondheim eller et annet sted i verden. Dette er derfor en svært sentral opplysning når det gjelder å vurdere årsaker til den lave betydningen som tillegges kunnskapsinfrastrukturen blant bedriftene på Agder. Én forklaring er svak tilgang på teknologiske FoU-ressurser på Agder, men siden bedriftene heller ikke anser tilgangen på slike ressurser utenfor Agder som svært god, er dette sannsynligvis ikke en god og tilstrekkelig forklaring.

En annen og viktigere forklaring ligger i bedriftenes måte å drive sin innovasjonsaktivitet (nyskaping) på, som i stor grad er innovasjon uten bruk av forskningsressurser. Den viktigste faktoren for å utvikle kjernekompetanse i alle bransjene er læring hos den enkelte ansatte i det daglige arbeidet (tabell 5). Overføring av kompetanse mellom ansatte er spesielt viktig for IKT-bedrifter og prosessbedrifter. Flertallet av prosessbedrifter utfører også systematisk FoU-arbeid internt. Samarbeid med FoU-institusjoner og universiteter vurderes imidlertid som mindre viktig av et flertall av bedriftene. De viktigste eksterne kunnskapskildene for spesielt IKT-bedriftene og utstyrsleverandørene er kunder, leverandører og andre bedrifter.

Tabell 5 Faktorer som anses som svært viktige for å utvikle og opprettholde kjernekompetanse i bedriftene. Andel bedrifter

	IKT	Utstys- lev.	Prosess	Kultur
Overføring av kompetanse mellom ansatte	75	45	63	33
Læring hos den enkelte ansatte i daglig arbeid	83	91	88	63
Samarbeid med kunder/leverandører	83	91	25	3
Nyrekruttering	47	64	25	33
Langsiktig samarbeid med andre bedrifter	47	55	13	37
Systematisk FoU-arbeid i bedriften	36	45	63	33
Samarbeid med FoU-inst., universitet o.l.	28	27	25	3

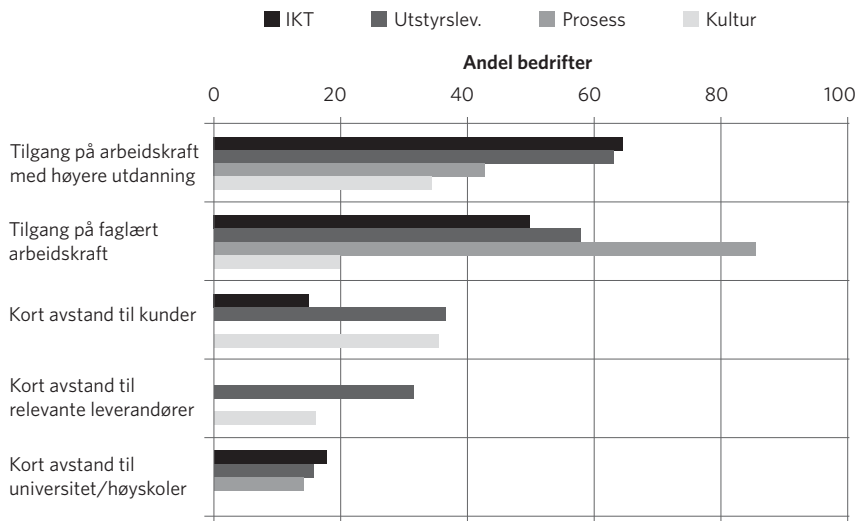
Kilde: VRI-surveyen, Agderforskning

Innovasjonsmåten i bedriftene, med unntak av prosessbedriftene, har flest likhetstrekk med det som på fagspråket betegnes for DUI-måten, der DUI står for *Doing, Using, Interacting* (Jensen mfl. 2007). Bedriftene innoverer gjennom daglig aktivitet, gjennom å bruke produksjonsutstyr og gjennom å samarbeide internt og særlig med kunder og leverandører. En slik innovasjonsmåte gir forholdsvis liten plass for FoU-samarbeid med forskningsinstitutter og universiteter, blant annet siden det er vanskelig for forskere med teoretisk kunnskap å bidra i daglig og praktisk problemløsning i bedriftsprojekter. Det er gjennom DUI-måten å innovere at mange utstysleverandører til olje- og gassindustrien har utviklet seg til å bli blant de verdensledende på bore- og lasteutstyr. Verken universitetet i Agder eller offentlig sektor i regionen ser ut til å ha spilt noen avgjørende rolle for utviklingen av utstysleverandørene eller prosessbedriftene.

Dagens produksjonssystem i regionen, spesielt når det gjelder utstysleverandørene, fungerer relativt godt. Men det er som vist svak kopling mellom produksjonssystemet og det regionale forsknings- og undervisningssystemet når det gjelder forskning. For DUI-bedrifter er det imidlertid ikke ren forskningsinnsats som er den viktigste regionale faktoren for å stimulere innovasjonsevnen, men vel utdannet arbeidskraft. Spørsmålet er likevel om den kunnskapen som er utviklet i DUI-bedriftene, er tilstrekkelig generell til å kunne anvendes innenfor andre områder i framtiden.

Arbeidskraft

Det er verd å merke seg i tabell 5 at nyrekruttering tillegges forholdsvis stor betydning som en kilde til læring, spesielt hos utstysrleverandørene og i IKT-bedriftene. Det understrekes også av at bedriftene, med unntak for kulturbedriftene, først og fremst vurderer tilgang på faglært og høyt utdannet arbeidskraft som svært viktige forhold på Agder når det gjelder å stimulere bedriftenes konkurransevne (figur 1). Det er også slik at bedriftene hovedsakelig rekrutterer arbeidskraft på det lokale arbeidsmarkedet. Mer enn tre fjerdedeler av bedriftene i hver av de fire bransjene finner flesteparten av de høyt utdannede og faglærte på Agder, og det er snakk om bransjer med en stor andel høyt utdannede.

Figur 1 Bedriftenes vurdering av svært viktige forhold på Agder for å stimulere bedriftenes konkurransevne.

Kilde: VRI-surveyen, Agderforskning

Ser en informasjonen i figur 1 i sammenheng med andre opplysninger fra spørreundersøkelsen, kan en trekke flere konklusjoner. Den første er at Universitetet i Agder, og annen høyere og videregående utdanning i regionen, er viktig for bedriftenes konkurransevne som utdanningsinstitusjoner, men er langt mindre viktige som forskningsinstitusjoner.

Den andre konklusjonen er at Agder har et spesialisert arbeidsmarked for IKT-bedrifter, utstysrleverandører og prosessbedrifter som er viktig

for bedriftenes innovasjonsevne. Vi har sett at læring hos den enkelte ansatte og nyrekruttering fra det lokale arbeidsmarkedet er viktig for bedrifters kunnskapsoppbygging, noe som tyder på at regionen har arbeidskraft med svært viktig kunnskap for bedriftene.

Den tredje konklusjonen er at bedriftene konkurrerer med hverandre om arbeidskraft og da spesielt om medarbeidere med spesialkunnskap, såkalte nøkkelpersoner. Spesielt i høykonjunkturperioder har dette vært merkbart, som vi har sett fra begynnelsen av dette århundret. En negativ effekt på kort sikt av en slik konkurranse er at noen bedrifter mister viktig kunnskap i en periode med press om å levere produkter og tjenester til kunder. På den andre side får andre bedrifter tilgang på medarbeidere med kunnskap som er viktig for dem. En annen viktig positiv effekt på lang sikt er at kunnskap spres mellom bedrifter i regionen, det etableres nye bedrifter og nye innovasjoner utvikles. Dette er en del av kjernen i DUI-måten å drive innovativ aktivitet på. En stegvis utvikling av kunnskap og innovasjoner gjennom praktiske erfaringer har gitt mye av grunnlaget for gårdsdagens og dagens næringsklynger på Agder, og kanskje også for morgendagens næringsklynger. Kunnskap utviklet innenfor skipsbygging og rederivirksomhet har vært viktige elementer for eksempel for utviklingen av både olje- og gassnæringen og IKT-næringen. I tillegg må en ta med at uten en klar nasjonal strategi for olje- og gassnæringen og uten krevende, nasjonale kunder som Statoil hadde sannsynligvis ikke Norge hatt en så sterk olje- og gassnæring som vi har i dag, og det ville ha vært langt vanskeligere for olje- og gassnæringen på Agder å utvikle seg.

Konklusjon

I innledningen stilte vi spørsmål om det er sider ved næringsutviklingen som bidrar til at aktører på *hele Agder* bindes mer og mer sammen gjennom felles utfordringer og handlinger. Svaret på dette spørsmålet er nei.

Svaret er nei for det første fordi næringslivet i Agder fremstår som todelt. Det innovative, ekspansive og eksportrettede næringslivet er i all hovedsak lokalisert i og rundt regionsentrene og langs kysten. Det betyr ikke at det ikke er innovative og ekspansive bedrifter i indre Agder, men de er færre og utgjør ikke det som innenfor fagterminologien kalles for en

regional klynge. Disse enkeltbedriftene er heller ikke innenfor de bransjene som har hatt stor vekst i sysselsetting og eksport de siste årene. Det er med andre ord andre næringer som dominerer i midtre og indre Agder enn langs kysten.

For det andre er det kun blant utstysleverandørene i NODE-klyngen at det synes å være en kopling mellom næringsutvikling og regionbygging. Resultatene fra spørreundersøkelsen viser at utstysleverandørene utgjør en regional næringsklynge med mye uformelt samarbeid, lokalt produksjonsnettverk og et spesialisert arbeidsmarked, og det er nettverk og samarbeid som går på tvers av fylkesgrensen. Det er utviklingstrekk som stimulerer til at viktige aktører på Agder trekker sammen for å løse utfordringer og utløse potensialer i en viktig regional næring. Kulturbedriftene og IKT-bedriftene har enkelte av de samme kjennetegnene, men langt fra samme styrke i lokale koblinger og klyngeutvikling som utstysleverandører. Eyde-bedriftene har det sterkeste forskningsinnslaget, men har svært få lokale koblinger.

Utfordringene på lang sikt når det gjelder regionbygging, og da spesielt utvikling av et velfungerende regionalt innovasjonssystem, synes særlig å være knyttet til lite direkte bruk av FoU-ressurser på Agder og tilpassing av utdanning til de behov som næringslivet har både på kort og lang sikt. Bedriftene oppgir at de har lite samarbeid både med Universitetet i Agder og andre forskningsmiljøer utenfor Agder når det gjelder forskning. Nå har riktignok flere utstysleverandører oppnådd å bli verdensledende innen noen teknologiske nisjer med sin innovasjonsmåte preget av læring i det daglige arbeidet og i kundeprosjekter, og lite systematisk bruk av FoU og FoU-miljøer. Ett spørsmål er om det holder som innovasjonsstrategi på lengre sikt. Forskningsbasert kunnskap spiller en stadig viktigere rolle både som innsatsfaktor i utvikling av innovasjoner og som innsatsfaktor for organisering og bruk av virkemidler for utvikling av velfungerende innovasjonssystemer for morgendagens næringsliv. Det siste har hittil vært lite fremtredende i diskusjonen om regionbygging på Agder.

Et annet spørsmål er om det skal være en viktig målsetting å utvikle et FoU-samarbeid mellom viktige deler av næringslivet og Universitetet i Agder og hvordan en i så fall skal utvikle dette samarbeidet. Det krever i hvert fall en gjennomtenkning av måten å gjennomføre innovasjoner på i

viktige bedrifter, og en gjennomtenkning av hvilken rolle universitet kan spille som FoU-aktør i den typen næringsliv som er viktig på Agder. Universitetet i Agder må også ta stilling til hvor mye forskningsinnsats som skal være direkte knyttet til dagens næringsliv, og hvor mye som bør knyttes til det ennå ufødte næringslivet.

Litteratur

- Asheim, B.T. (2000) Industrial Districts: The Contribution of Marshall and Beyond. I: Clark, G.L., M. P. Feldman og M.S. Gertler (red.), *The Oxford Handbook of Economic Geography*, s. 413–431. Oxford University Press, Oxford.
- Amin, A. (2000) Industrial districts. I: Sheppard, E. og Barnes, T.J. (red.) *A Companion to Economic Geography*, s. 149–168. Blackwell, Oxford.
- Becattini, G. (1990) The Marshallian industrial districts as a socio-economic notion. I: Pyke, F., Becattini, G. og Sengenberger, W. (red.) *Industrial districts and inter-firm co-operation in Italy*, s. 37–51. International Institute for Labour Studies, Geneve.
- Belussi, F. og Sedita, S.R. (2009) Life cycle vs. multiple path dependency in industrial districts. Kommer i *European Planning Studies*.
- Brusco, S. (1990) The idea of the industrial district: Its genesis. I: Pyke, F., Becattini, G. og Sengenberger, W. (red.) *Industrial districts and inter-firm co-operation in Italy*, s. 10–19. International Institute for Labour Studies, Geneve.
- Brusco, S. (1992) Small firms and the provision of real services. I: Pyke, F. og Sengenberger, W. (red.) *Industrial districts and local economic regeneration*, s. 177–196. International Institute for Labour Studies, Geneve.
- Garofoli, G. (1992) Diffuse industrialisation and small firms: the Italian patterns in the 1970s. I: Garofoli, G. (red.) *Endogenous Development and Southern Europe*, s. 83–102. Avebury, Aldershot.
- Jensen, M.B., Johnson, B., Lorenz, E., and Lundvall, B.Å. (2007) Forms of Knowledge and Modes of Innovation. *Research Policy* 36, s. 680–693.
- Malmberg, A. og Power, D. (2005) True clusters. A severe case of conceptual headache. I Asheim, B.T., Cooke, P. and Martin, R. (red.) *Clusters and Regional Development. Critical reflections and exploration*. Routledge, London.
- Piore og Sabel (1984) *The Second Industrial Divide. Possibilities for Prosperity*. Basic Books.
- Porter, M.E. (1998) Clusters and the new economics of competition. *Harvard Business Review*. November-December 1998, s. 77–90.
- Sengenberger, W. og Pyke, F. (1992) Industrial districts and local economic regeneration: Research and policy issues. I: Pyke, F. og Sengenberger, W. (red.) *Industrial districts and local economic regeneration*, s. 3–29. International Institute for Labour Studies, Geneve.

Agder som region – politiske utfordringer

Jon P. Knudsen

Innledning

Når dette skrives, er det klart at den regionreformen som tidligere i dette tiåret ble varslet med henblikk på å skape sterkere og større politiske regioner (Soria Moria 2005; NOU 2004:19; Knudsen 2005), ikke lander som forutsatt. I stedet kommer det fra 2010 av en mindre økning i fylkeskommunenes oppgaveportefølje, men uten at det skjer endringer i fylkenes antall eller inndeling. Dermed er det også klart at den voldsomme oppmerksomheten om det politiske mellomnivåets kompetanse og arrondering som fulgte av reformplanene, har fortatt seg.

For agderfylkene betyr det at det ikke er noen umiddelbar utsikt til en sammenslåing av de to fylkene med statlig hjelp. Enda fjernere synes nå spørsmålet om å slå de to fylkene sammen med ett eller flere av nabofylkene til en større region med en politisk valgt forsamling. Spørsmålet om Agders samling er igjen kastet tilbake til regionens egne politikere og de initiativ som disse kan tenkes å ville ta.

Hva gikk galt med regionreformen?

Årsakene til at det gikk slik kan hentes i en analyse av de innenrikspolitiske prosesser som Stoltenberg 2-regjeringen underkastet regionspørsmålet. Det er da relevant å peke på at en regionreform er nevnt i regjeringserklæringen (Soria Moria 2005:30), men at den ikke ble løftet av

regjeringen som fanesak. Statsministeren ga selv aldri aktiv støtte til tanken om at en slik reform skulle fungere som overordnet prinsipp for en reorganisert oppgavefordeling mellom forvaltningsnivåene. Han var tvert om lunken til ideen. Det ble derfor kommunal- og regionalminister Åslaug Haga lodd å fronte reformen mot regjeringskollegenes forsvar for sine respektive sektorer. Haga gikk likevel løs på oppgaven med fynd og klem. Det er noe man ikke i samme grad kan si om hennes etterfølger, Magnhild Meltveit Kleppa, som tiltrådte som kommunal- og regionalminister samtidig som regjeringen presenterte sitt sterkt amputerte opplegg for en reform (St.meld. 33 (2007-08)). Det er et spørsmål, som foreløpig står åpent, i hvilken grad Haga avgang som minister sommeren 2008 var motivert av at regionreformen kjørte seg fast i regjeringen.

Det er likevel ikke troverdig å analysere dette hendelsesforløpet utelukkende som et isolert tilfelle av nasjonale politiske prosesser. Det bør i stedet holdes fram at det i store deler av Nord-Europa har skjedd noen endringer i holdninger til og betingelser for politisk regionalisering som er relativt sammenfallende med dem vi har opplevd i Norge.

Helt siden midten av 1980-tallet har det vært stor bevissthet både blant forskere og politikere om at den regionale arena kunne gis en sterkere politisk betydning i byggingen av det europeiske styringssystemet. Denne tanken ble utkrystallisert i en forestilling om et regionenes Europa som kontinentets politiske dynamikk måtte spille på, og i antakelsen av regionalismen som denne dynamikkens ideologi og redskap (Bukve 2005; Veggeland 2000). Denne akademiske og politiske regionalismen fant sin parallell i den nye økonomiske geografis betoning av regionene som byggesteiner i den økonomiske globaliseringens mosaikk (Porter 1990).

Det er også verd å merke seg at regionalismen spilte en vesentlig rolle som legitimering for noen av de styringsendringer som EU gjennomgikk under Jacques Delors' periode som leder av Kommisjonen fra 1985 til 1995. For å kunne bygge en sterk kommisjon måtte Delors ha allierte som motvekt mot Rådets og medlemslandenes grep om de politiske prosessene internt i EU. Det fant han ved å spille på det politisk ambisiøse, men i mange land svært avmektige, regionale nivået. I løpet av kort tid fikk vi både en politisk-administrativ retorikk og et program- og virkemiddelapparat på plass for iverksetting av store prosjekter innenfor og på tvers av

landegrensene i Europa. Dette systemet lever fortsatt og har over tid også gitt opphav til at en rekke regioner og allianser av regioner har etablert egne kontorer i Brussel for å fremme sine interesser på den europeiske politiske arenaen.

Regionenes Europa kom slik til å fungere som et politisk program med sterke føringer også for den politiske og akademiske debatten i Norge. Det kan være riktig å si at det vokste fram en slags aksjonsforskning på regionalismens grunn i Norge fram mot vår egen tid, og at denne tradisjonen ble trukket tungt inn i arbeidet med regionreformen (Knudsen 2005).

Ironisk nok skjedde dette samtidig som enkelte observatører påpekte at regionalismen hadde utspilt sin rolle som tilfang til politiske endringer i Europa (Østergaard 2002). EUs utfordringer ved inngangen til vårt eget århundre med absorbering av nye medlemsland fordret igjen en større involvering av (de store) medlemslandene for å kunne lykkes med et så betydelig prosjekt. Dette betydde at oppmerksomheten mot å bygge et enda sterkere regionenes Europa måtte vike plass for oppgaver som fulgte av kapasitetsspørsmålene knyttet til selve utvidelsen av EU.

Det er rimelig å tolke dette som et bakteppe for å forstå hvorfor den til dels euforiske regionalismen som fyret vidtgående reformideer i land som Storbritannia (White paper 2002), Sverige (Hallin 2004), Danmark (Jørgensen 2004) og Norge, raskt fortok seg. I Storbritannia ble tanken om en vidtgående forvaltningsreform lagt død etter at den første regionale folkeavstemningen i Nordøst-England endte negativt for regjeringen høsten 2004. I Sverige er det nå et svært avkortet forslag til regional reform som ser dagens lys. I Finland kan det gå mot en fremtid der det regionale nivået kun fremtrer som samhandling mellom stat og kommuner, dvs. helt uten egen forfatningsmessig status. Bare i Danmark er det gjennomført en slags regionreform med tilhørende kommunereform. Men de danske reformene er kjørt som sterkt regjeringsstyrte prosesser uten synderlig lokalt og regionalt engasjement. Disse to reformene kan heller ikke sies å komme som uttrykk for noen bredt forankret folkelig eller politisk regionalisme. Den danske regionreformen er også svært avkortet i tematisk omfang og omfatter vesentlig sykehusdrift og regional planlegging.

Regionalisme og selvstyrebevegelser

Det er påfallende å betrakte dette fallet i den politiske regionalismens gjennomslagskraft opp mot den tilsynelatende motsatte erfaringen med politisk regionalisme, der denne er tydelig tuftet på identitetsbærere med nasjonsskapende potensial eller utspring. Flere steder i Europa har de siste tiårene vært åsted for reformprosesser av slik karakter. Det er fra Storbritannia nok å nevne økt selvstyre for Skottland og Wales og den fornyede fredstilstanden i Nord-Irland. På nordisk plan skjer det en rask utvikling mot større politisk autonomi for selvstyreområdene Færøyene, Grønland og Åland, mens Sameland i løpet av noen årtier har blitt en politisk realitet med egne institusjoner som dels opererer innenfor enkeltlandenes grenser (sameting og lovgivning) eller på tvers av disse grensene (etermedier).

Det er fristende å kaste fram en tese om at det, i alle fall i en nordisk eller nordeuropeisk kontekst, synes som om regionalismen må drives av nasjonsbyggende interesser for å kunne vinne fram i reformstrevet. Det bærer ikke å kreve særlig stor regional myndighet innenfor rammen av det enhetlige norske, svenske eller danske nasjonale fellesskap. Til tross for all litteratur om regionale motsetninger i de nordiske landenes politiske kultur, et forskningstema som i Stein Rokkans ånd dannet internasjonal skole (Hagtvet 1992), kan det være en viktig innsikt at disse kulturelle kuttene aldri har vært så sterke som identitetsmarkører, at de har gitt opphav til særlig vidtgående institusjonell autonomi. Så politisk kløyvd var aldri de nordiske landene. Her vil sørlendinger og skåninger måtte trekke samme lærdom. Det var nok skiller mellom Østlandet og Vestlandet (Øidne 1957), men disse ble aldri sterke nok til å gi oss et føderalt eller halvføderalt Norge.

Økonomiske og funksjonelle drivkrefter for regionbygging

Skal den politiske regionalisme kunne ha en fremtid, må vi heller se på de funksjonelle eller økonomiske forutsetninger som ligger til grunn for å forstå det regionale som avgrensbart eller særmerkt mot det nasjonale eller mot andre regioner innenfor et land.

Her synes det som om globaliseringens teorier om hvordan det globale og det regionale henger sammen i kjeder som ofte springer forbi det nasjonale nivået, gir rikt tilfang til å bygge en forståelse av samtidens regionale utviklingsforløp. Fra Porter-inspirerte analyser av de internasjonale handelsmønstrene til regionale studier av hvordan regionale innovasjons- og produksjonssystemer former grunnlag for hverdagen på Sørlandet, som andre steder (Isaksen mfl. 2008), får vi så en nesten fysisk analyse av hvordan de regionale integrasjonsprosessene vever tettere regioner når Manuell Castells og Pekka Himanen ser på vårt tiårs Finland, og hvordan de finske byregionene transformeres:

Innenfor disse byregionene foregår det en geografisk prosess som best kan beskrives som konsentrert desentralisering av befolkning og aktiviteter. På den ene side skjer det en voldsom utvidelse av selve regionen eller territoriet. På den annen side tar ikke denne utvidelsen den gamle form av en deling mellom byer og forsteder. I stedet oppstår det flere sentra i et multinodalt system innenfor den enkelte byregion. Noen av disse nodene eller knutepunktene oppstår som nye punkter i spredningsprosessen. Men i de fleste tilfeller, og særlig i Europa, oppstår knutepunktene fra allerede eksisterende sentra som blir tettere koplet til hverandre gjennom transportkorridorer og ved en geografisk sammenveving av produksjonsliv, tjenestetilgang og bosteder.

(Castells og Himanen 2002:104-105. Min oversettelse fra engelsk.)

Deres beskrivelse kunne like gjerne ha tatt som utgangspunkt virkningene av de siste års byggeaktivitet i Agderbyen med den nye motorveien mellom Kristiansand og Grimstad som en rød tråd. Finland og Norge regionaliseres, og på slående likt vis. Dataene for de siste par tiårs utvikling er relativt entydige. Det er de regionale bysystemene av noe størrelse som vinner i styrke ved at de drar til seg økonomisk aktivitet og bosetting.

Denne regionaliseringen kan beskrives som funksjonell i økonomisk henseende, og den kan analyseres på to ulike geografiske nivåer.

Nivå 1 kan vi kalle dagpendlingsnivået eller det nivået der daglige reiser mellom bolig, arbeid og viktige tilbudspunkter for privat og offentlig tjenester finner sted. Økt pendling og hyppigere bruk av tjenester og tilbud

på tvers av gamle lokalsamfunnsgrenser skaper nye trafikk- og samhandlingsmønstre. Det er typisk for vår tid at dette nivået faller sammen med en diskusjon om behovet for kommuneovergripende plan- og tjenesteor- ganisering rundt større byer som Kristiansand (Knutepunkt Sørlandet), Arendal (Østre Agder 2015) og Mandal (Lindenesregionen) og i regioner bygget på samspill mellom mindre byer og kommunesentra (Listerregio- nen og Setesdalsregionen).

Nivå 2 kan vi kalle landsdelsnivået. Det omfatter tjenester og tilbud som vi sjeldnere benytter oss av, og som fordrer et større befolkningsun- derlag for å kunne eksistere. Sykehus, universitet, teater og spesialisert privat tjenesteyting til foretak, er eksempler på slike funksjoner.

På nivå 1 er spørsmålet mer prinsipielt om dagens kommunestruktur er hensiktsmessig. På nivå 2 er spørsmålet om dagens fylkesstruktur er det. Selv om den sittende regjering nærmest har abdisert i forhold til å løfte begge disse spørsmålene, betyr ikke det at nasjonal politikk ikke har betydning for hvordan disse nivåene skal utformes. Mange har påpekt at det skjer en rask og ukoordinert reorganisering av en rekke offentlig tje- nester og deres geografiske utbredelse. Disse endringene skjer sektorvis og uten nasjonal koordinering. Post, politi, domstoler, forsvar, ligningsvesen, veiforvaltning og NAV-kontorer, for bare å nevne noen, endrer struktur og geografisk innpass i raskt tempo.

For enkelte lokalsamfunn på Sørlandet har denne utviklingen gitt store utslag. Mandal, som inntil nylig var et tyngdepunkt for en rekke høyere ordens tjenestefunksjoner i Vest-Agder, har f.eks. mistet flere av disse. Sykehus, politimester og domstol er de fremste eksemplene, og byen stre- ver med å finne en ny rolle mellom Knutepunkt Sørlandet eller Agderbyen i øst, og Listerregionen i vest. Kystbyer som ligger avsides i forhold til stamveisystemet, som Risør og Farsund, taper i utvikling til fordel for nye bydannelser nærmere stamveien, som Brokelandsheia og Lyngdal. I verste fall blir Risør og Farsund våre nye uthavner.

Noen ganger slår også globaliseringens reorganisering av det regionale Europa direkte inn i vår egen hverdag. De funksjonelle driverne er da ofte svært sterke i den forstand at de former en bestemt utvikling, gunstig eller ugunstig, for en landsdel. Den nye flyplassgeografien gir et godt eksempel på dette. Regioner med gode flyforbindelser til omverdenen vil ofte opp-

leve dette som en katalysator for stedlig næringsliv, mens regioner uten slikt tilbud, vil oppleve stagnasjon og uttynning av sysselsettingsmulighetene. For Sørlandet, med sitt tross alt begrensede befolkningsunderlag, vil grensen mellom å havne medstrøms eller motstrøms sett i forhold til en god utvikling være hårfin. Sørlandet kan enten havne i periferien eller bli med på reisen til fremtiden.

Regionale planprosesser

Det er viktig å være klar over at landsdelens beskjedne befolkningsstørrelse, kjøpekraft eller kundeunderlag systematisk plasserer oss i en rekke slike grensesituasjoner. Dette gjelder både for private og offentlige tilbud i landsdelen. Det er grunn til å glede seg over at IKEA vil etablere seg i Sørlandsparken, og over at de regionale planprosessene ikke kunne forkludre en slik etablering. Men der er også grunn til å ha hjertet i halsen, bokstavelig talt, med hensyn til hva en fremtidig sykehusstruktur vil by en så liten befolkning som vår. For forskningen, så vel som praksis, forteller oss at de nye avanserte tjenestene som et moderne sykehusvesen representerer, samtidig bringer en sykehusgeografi der kravene til befolkningsunderlag stiger år for år og flere og flere funksjoner sentraliseres til store miljøer nasjonalt eller til og med internasjonalt.

I stedet for en samlet og politisk villet reorganisering av det offentliges regionale tilstedeværelse, ser vi altså en omorganisering som vi best kan beskrive som en frikransmodell. Hvert sektorhjul snurrer rundt i kraft av de krefter som påvirker det direkte og uten å være i inngrep med resten av systemet. I et styringssystem som det norske, der vi har tradisjon for sterkt ministerstyre, usikre koalisjoner og skiftende flertall i nasjonalforsamlingen, er det lett å se at enkeltsektorer kan få sterke grep om utviklingen innenfor sitt samfunnsområde. De kan til og med erstatte mer overgripende planprosesser som kunne ha vært tuftet på mer slagkraftig koordinering innenfor rammen av nye regionale fora, som storkommuner eller nye folkevalgte regioner.

På Sørlandet, som i Oslofjord-regionen, kan en ikke la være å legge merke til at den sektordrevne transportplanleggingen særlig innenfor vei,

men også jernbane, har ført til regionale utbyggingsmønstre som vil styre urbaniseringsprosessene for mange år framover.

Dette kan vi mene er bra eller dårlig, men det er vanskelig å fri seg fra tanken om at de regionale planprosessene, enten de spilles ut i Knutepunkt Sørlandet eller som samarbeidstiltak mellom de to agderfylkene, ofte får karakter av å spenne en ham av bekreftelse rundt forløp som allerede har gitt en *de facto*-utvikling i landsdelen.

De gangene planprosessene går mot tidens utvikling, som i diskusjonene om hva som er en tjenlig kjøpesenterstruktur i landsdelen, særlig knyttet til Aust-Agders forhold til Sørlandsparkens vekst inn i fylket, taper plansystemet raskt både legitimitet og autoritet fordi det oppleves som mer bundet av nasjonal politisk ortodoksi enn av å utnytte mulighetene i den regionale utviklingsdynamikken. Det er et åpent spørsmål om politikere og planleggere med større fullmakter i et eventuelt felles agderfylke ville ha nærmet seg slike konflikter på andre måter enn tilfelle er i dag.

Konklusjon

Når ambisjonene om å legge til rette for et nytt politisk styringssystem svikter, kan det være på sin plass igjen å peke på de muligheter som ligger i de funksjonelle utviklingstrekkene. Det var disse funksjonelle trekkene som ble løftet fram i Storbymeldingen (St.meld. nr. 31 (2002-3)). Denne meldingen ble lagt fram av Erna Solberg i hennes periode som kommunal- og regionalminister og bar tydelig preg av å ha hentet impulser fra det finske systemet med forhandlede løsninger i flernivåmodeller. Dette er modeller der særlig stat og kommunenivået var forankringspunkter for eierskap til forhandlingsløsningen, i fravær av et sterkt regionalt politisk nivå.

Kanskje kan disse igjen brukes til å nære en mer inkrementalistisk eller stegvis politisk utvikling, der agderfylkene steg for steg bygges sammen til et hele.

For tross medieoppslag om det motsatte har de politiske initiativene nedenfra i landsdelen vært mange. Disse initiativene har i løpet av de siste par tiårene bygget et felles system for planlegging og politisk konsultasjon som ikke skal undervurderes. I nasjonal sammenlikning fremstår Sørlandet på mange måter som bedre samsnakket og politisk koordinert enn

f.eks. Vestlandet, Nord-Norge og Østlandet. Politiske suksesser som universitetet og stamveiprojektet mellom Grimstad og Kristiansand vekker oppsikt også utenfor landsdelens grenser.

Initiativene nedenfra har likevel ikke vært sterke nok til å viske ut de gamle politiske grensene i landsdelen. Men når Arendal Høyre vinteren 2009 fattet vedtak om å gå for ett felles agderfylke, er dette i historisk lys så oppsiktsvekkende at det kanskje bringer bud om at det fortsatt er mulig å skape slike institusjoner regionalt, som vi gjennom den havarerte regi-onreformen mislyktes med å realisere nasjonalt.

Litteratur

- Bukve, Oddvar: «Towards a New Regionalism in Norway?» I: Sagan, I. og H. Halkier (red.): *Regionalism Contested*. Aldershot: Ashgate 2005.
- Castells, M. og P. Himanen: *The Information Society and the Welfare State. The Finnish Model*. Oxford University Press 2004.
- Hagtvet, Bernt (red.) *Politikk mellom økonomi og kultur. Stein Rokkan som politisk sosiolog og forskningsinspirator*. Oslo: Ad Notam Gyldendal 1992.
- Hallin, Göran: «370 Years of Governance Coming to an End?» *Journal of Nordregio* 2004:1, s. 13–14.
- Isaksen, A., A. Karlsen og B. Sæther: *Innovasjoner i norske næringer: et geografisk perspektiv*. Bergen: Fagbokforlaget 2008.
- Jørgensen, John: «Reform of Denmark's Local Authority Structure». *Journal of Nordregio* 2004:1, s. 7–12.
- Knudsen, Jon P. (red.): *Sterke regioner. Forskning og reform*. Bergen: Fagbokforlaget 2005.
- NOU 2004:19 «Livskraftige distrikter og regioner». Oslo: Statens forvaltningstjeneste 2004.
- Porter, Michael: *The Competitive Advantages of Nations*. New York: The Free Press. 1990.
- Soria Moria-erklæringen: Politisk plattform for regjeringssamarbeidet mellom Arbeiderpartiet, Sosialistisk Venstreparti og Senterpartiet 2005-09. Oslo: 2005
- Spiekermann, K. og H. Aalbu: «Nordic Peripherality in Europe». Stockholm: *Nordregio WP* 2004:2.
- Stortingsmelding, nr. 31 (2002-03): Storbymeldingen.
- Stortingsmelding nr. 33 (2007-08): Eit sterkt lokaldemokrati.
- Veggeland, Noralv: *Den nye regionalismen: europeisk integrasjon og flernivåstyring*. Bergen: Fagbokforlaget 2000.

White Paper: «Your Region, Your Choice». London: Office of the Deputy Prime Minister 2002

Øidne, Gabriel: «Litt om motsetninga mellom Austlandet og Vestlandet». *Syn og Segn* 1957, s. 97–114.

Østergaard, Uffe: «The Europe of Regions – a Lost Project?» *Journal of Nordregio* 2002:2, s 7.

Bidragstere

Kjell J. Bråstad, født 1948, er statsarkivar og leder for Statsarkivet i Kristiansand. Han er cand.philol. fra Universitetet i Oslo med historie hovedfag. I 1980-årene var han med i det fellesnordiske Kattegat-Skagerrak-prosjektet der han ledet forskergruppen som arbeidet med migrasjonsundersøkelser.

Jan Erik Grindheim, født 1959, er førsteamanuensis i europeisk integrasjon ved Universitetet i Agder (halv stilling), redaktør av tidsskriftet *Stat & Styring* og arbeider med regional utvikling for det interkommunale selskapet Oslo Teknopol. Han har doktorgrad fra Institutt for sammenliknende politikk, Universitetet i Bergen, hvor han også underviser i europeisk integrasjon. Grindheim har blant annet gitt ut bøkene *EU – fra økonomisk fellesskap til politisk union* (red.) (3. utg. 2003), *Europeisk integrasjon og regional endring* (red. med Jarle Trondal) (2007) og *Offentlig forvaltning* (med Anne Lise Fimreite) (2. utg. 2007).

Dag Hundstad, født 1976, cand.philol. og doktorgradsstipendiat i historie på programmet «Region og regionalisering» ved Universitetet i Bergen, Institutt for arkeologi, historie, kultur- og religionsvitenskap. Arbeider med en avhandling om regionsbygging på Sørlandet. Har tidligere skrevet bosetningshistorie for Harkmark i Mandal kommune (under utgivelse), hovedoppgaven «Sørlandske uthavnssamfunn – fra maritime monokulturer til fritidssamfunn» (Universitetet i Bergen 2004, trykket i «Sjøfartshistorisk årbok», Bergen 2005), bydelshistorien *Klevefolk – historien om en havn* (Mandal 1996), samt diverse artikler, hovedsakelig om maritimhistorie og regionalhistorie.

Arne Isaksen, født 1954, er professor ved Institutt for arbeidsliv og innovasjon ved Universitetet i Agder og forsker ved Agderforskning. Isaksen har tidligere arbeidet på forskningsstiftelsen STEP-gruppen. Han har en doktorgrad i samfunnsgeografi fra Universitetet i Oslo. Isaksens forskningsfelt er regional næringsutvikling med vekt på studier av regionale klynger, innovasjonssystemer og regionalpolitikk.

James Karlsen, født 1959, er seniorforsker ved Agderforskning og tilknyttet Institutt for arbeidsliv og innovasjon ved Universitetet i Agder. Han har en doktorgrad fra institutt for industriell økonomi og teknologiledelse ved NTNU. Karlsens forskningsfelt er regional næringsutvikling med vekt på samarbeid mellom universitetet og næringsliv, innovasjonssystemer og regionalpolitikk.

Jon P. Knudsen, født 1956. Fil.dr. i samfunnsgeografi fra Lunds universitet i Sverige. Dekan ved Fakultet for økonomi og samfunnsvitenskap, Universitetet i Agder. Har også vært politisk redaktør i Fædrelandsvennen. Har bl.a. redigert bøkene *Sterke regioner – forskning og reform* (Fagbokforlaget 2005) og *Hvitt stakitt og fiberoptikk* (sammen med Hege Skjeie) (Høyskoleforlaget 2002).

Kjell-Olav Masdalen, født 1948. Cand.philol., hovedfag i historie fra Universitetet i Oslo. Direktør ved Aust-Agder kulturhistoriske senter i Arendal. Har bl.a. skrevet *Agders Historie 1920–1945* (1991) og sammen med Liv Mykland *Administrasjonshistorie og arkivkunnskap – Kommunene* (Universitetsforlaget 1987). Har i seinere år skrevet en rekke artikler med temaer fra Agder i vikingtid og middelalder.

Einar Niemi, født 1943, professor i moderne historie ved Institutt for historie, Universitetet i Tromsø. Hans forskningsvirksomhet har særlig vært innen minoritetshistorie/minoritetspolitikk, migrasjon, lokalhistorie og regionshistorie, også med vektlegging av teori, metode og forskningsetikk. Han har publisert omfattende både nasjonalt og internasjonalt. Blant bøkene kan nevnes *Oppbrudd og tilpasning* (1977), *Den finske fare* (1981, sammen med Knut Einar Eriksen), *Vadsøs historie* (1983), *Pomor.*

Nord-Norge og Nord-Russland gjennom tusen år (1992, red.), *Norsk innvandringshistorie* (2003, medforfatter), *Fortidsfortellinger* (2004, red.), *Partisanbygda Kiberg* (2007, red.), *Det hjemlige og globale* (2009, red.).

Björg Seland, født 1947, er førsteamanuensis i historie ved Universitetet i Agder. Hun har dr.philos.-grad fra Universitetet i Bergen 2002. Hennes forskning omfatter sosial- og kulturhistoriske emner ca. 1800–1940, med studier knyttet til grannefelleskap i bondesamfunnet, kjønnsrolleproblematikk, motkulturer og frivillige organisasjoner. Blant publikasjoner fra seinere år er doktorgradsavhandlingen *Religion på det frie marked. Folkelig pietisme og bedehuskultur* (Høyskoleforlaget 2006) og den populærfaglige boka *Vekkelsesvind. Den norske vekkingskristendommen* (Det Norske Samlaget 2008, i samarbeid med kultursosiologen Olaf Aagedal).

